नं. २४

अथपंचदशीटीका पददीपिका

नं. १८५७

पं.द.टी.
१

यनु

श्रीगणेशाय नमः नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ प्रत्यक्तत्त्वविवेकस्य क्रिय
ते पददीपिका प्रारिप्सितस्य ग्रंथस्याविघ्नेन परिसमाप्तिप्रचयगमनाभ्यां शिष्टाचारप
रिप्राप्तमिष्टदेवतागुरुनमस्कार---रूपं मंगलाचरणं स्वेनानुष्ठितं शिष्यशि
क्षार्थं श्लोकेनोपनिबध्नाति अर्थाद्विषयप्रयोजने च सूचयति नम इति नमः श्रीशं
करानंदगुरुपादांबुजन्मने सविलासमहामोहग्राहग्रासैककर्मणे शं सुखं करो
तीति शंकरः सकलजगदानंदकरः परमात्मा एष ह्येवानंदयातीति श्रुतेः आनं
दः निरतिशयप्रेमास्पदत्वेन परमानंदरूपः प्रत्यगात्मा शंकरश्चासावानंदश्चेति
शंकरानंदः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा स एव गुरुः परिपक्वमलाशयानुत्पादन
हेतुशक्तिपातेन बोधयति परे तत्त्वे सदीक्षयाचार्यमूर्तिस्थ इत्यागमात् श्री
मच्छास्यै शंकरानंदगुरुश्चेति गंधद्वीपइत्यादिवत्समासः अनेन श्रीगुरोरणिमाद्यै
श्वर्यसंपन्नत्वं सूचितं यद्वा श्रेयोभूत्या शंकरोतीति शंकरः राजेः दीप्तेः प्राय

प.दी.का

साऽस्मीति श्रुतेः अनेन श्रीगुरोर्भक्तिः इष्टसंपादने सामर्थ्यं सूचितं भवति अस्य
गुरोः पादावेवांऽबुजन्माकमलं तस्मै नमः प्रकृतमेवाह किं विधाय सविलासमहामो-
हग्राहग्रासैककर्मणो विलासः कार्यवर्गस्तेन सह वर्तत इति सविलासः महामोहो मू-
लाज्ञानं स एव ग्राहः मकरादिवत्स्ववशं प्राप्तस्याऽजीवदुःखहेतुत्वात्तस्य ग्रासो
ग्रसनं निवर्तनं स एवैकं मुख्यं कर्मव्यापारो यस्य तत्तथा तस्मै इत्यर्थः अत्र
च शंकरानंदपदद्वयं सामानाधिकरण्येन जीवब्रह्मणोरेकत्वलक्षणो विषय
जीवस्य स्वरूपब्रह्मरूपतयाऽपरिच्छिन्नसुखाविर्भावलक्षणं प्रयोजनं च सूचि-
तं सविलासेत्यादिना निःशेषाऽनर्थनिवृत्तिलक्षणं प्रयोजनं मुख्यत्वाद-
भिहितं इदानीमवांतरप्रयोजनकथनपूर्वकं ग्रंथारंभं प्रतिजानीते तत्पा-
देति तत्पादांबुरुहद्वंद्वसेवानिर्मलचेतसां सुखबोधाय तत्त्वस्य विवेकोऽ-
यं विधीयते तस्य गुरोः पादावेवांबुरुहे कमले तयोर्द्वंद्वस्य सेवया परिचर्य

यात्कृतिनमस्कारादिलक्षणया निर्मलं रागादिरहितं चेतो येषां ते तथोक्तास्तेषां
सुखबोधायानायासेन तत्त्वज्ञानोत्पादनायेयं वक्ष्यमाणा प्रकारस्य तत्त्वस्यानार-
रोपितस्वरूपस्याऽखंडं सच्चिदानंदं महावाक्येन लक्ष्यत इति वक्ष्यमाणस्याऽविवे-
काऽरोपितानात्म्यं च कोशादिलक्षणाज्जगतो विवेचनं विधीयते क्रियत इत्यर्थः
जीवब्रह्मणोरेकत्वलक्षणविषयसंभावनाय जीवस्य सत्यज्ञानानादिरूपत्वं दि-
दर्शयिषुरादौ ज्ञानस्याऽभेदप्रतिपादनेन नित्यत्वं साधयति शब्दस्पर्शादय इत्या-
दिना शब्दस्पर्शादयो वेद्या वैचित्र्याज्जागरे पृथक् ततो विभक्ता तत्संविदैक-
रूप्यान्न भिद्यते तत्र तावद्विस्पष्टव्यवहारवति जागरे ज्ञानस्याभेदं साधयति
शब्देति जागरे इंद्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितमित्युक्तलक्षणेऽवस्थाविशेषे
वेद्याः संविद्विषयभूताः शब्दस्पर्शादयः आकाशादिगुणत्वेन प्रसिद्धा तत्त-
धारत्वेन प्रसिद्धा आकाशाद्यधेवैचित्र्यात्परस्परं गवाश्वादिवत् वैलक्षण्या

पेतत्वात्पृथक्परस्परं भिद्यते ततस्तेभ्यो विभक्ता बुद्ध्याऽव्यवेच्चितात्तत्संवित्तेषां शब्दादीनां
संवित् ज्ञानमेकरूपात्संविदित्येकाकारेणावभासमानत्वात् गगनमिवनभिद्य
ते अत्रायं प्रयोगः विवादाध्यासिता संवित्स्वाभाविकभेदशून्या उपाधिं परा- द्वि=
मर्शमंतरेणाविभाव्यमानभेदत्वात् गगनवत् शब्दसंवित्स्पर्शसंविदोनाभि
द्यते संवित्वात्स्पर्शसंविद्वदिति एकस्या एव संविदो गगनस्येवोपाधिकभेदे
नापि भिन्नव्यवहारोपपत्तेर्वास्तवभेदकल्पना प्रयोगे एवं बाधकमुन्नेयं
उक्तन्यायं स्वप्नेप्यतिदिशन्ति नचेति तथाच स्वप्ने त्रिवेद्यं तु न स्थिरं
जागरे स्थिरं तद्भेदोऽनयोः संविदेकरूपा न भिद्यते यथा जागरणे वै
चित्र्यादिविषयाणां भेदः एकरूपात्संविदोऽभेदश्च तथात्रैव प्रकार
णा स्वप्नेकारणे रूपसंहृते च जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः सविषयः
स्वप्न इत्युक्तलक्षणयोरेव जाग्रदवस्थायामपि विषयाः एवाभिन्नाः न सं-

पं॰ दृष्टी॰
२
3

विदिति ननु यदि स्वप्नजागरयोरेकाकारता विषयतत्संविदोर्भेदाऽभेदाभ्यां तर्हि स्वप्नो जागरं इति भेदव्यवहारः किंनिमित्तक इत्याशंक्याह अत्र वेद्यत्वे ति अत्र स्वप्ने वेद्यं परिदृश्यमानं वस्तुजातं न स्थिरं न स्थायि प्रतीतिमात्रशरीरत्वात् जागरे तु परिदृश्यमानं वस्तुजातं स्थिरं स्थायि कालान्तरेऽपि द्रष्टुं योग्यत्वादतः स्थिरास्थिरविषयत्वलक्षणावेलक्षण्यात् तद्भेदस्तयोः स्वप्नजागरयोर्भेद इत्यर्थः ननु स्वप्नजागरयोर्भेदश्चेत्तत्संविदोरपि भेदः स्यादित्याशंक्याह तयोरिति एकरूपे हेतुगर्भं विशेषणं एवं अत्र वस्पा[illegible]येनानस्थैरकत्वं प्रसाध्य सम्भ्रमकालीनस्थायित्वस्य तेनैकाग्रसाधनाय तत्र तावत् ज्ञानं साधयति सम्भेति सम्भ्रोऽस्थितस्य सोऽभ्रतमो वा बाधो भवेत्स्मृतिः

सा चाबबुद्धविषयाऽवबुद्धं तन्न दातातः सम्भ्रमोऽस्थितः सम्भ्रोस्थितः स्वप्नं सम्भ्रष्टिः तस्मात् स्थित इति वा तस्य सोऽभ्रतमो वा बाधः सम्भ्रान्तिकालीन

स्थि=

पं॰ दी॰ का

स्थि=

टस्यतमसोऽज्ञानस्य योबोधो ज्ञानं अस्ति न किंचिदत्र वेदिषमिति सा स्मृति
रेव भवेत् नानुभवस्तत्कारणस्येंद्रियसंनिकर्षव्याप्तिलिंगादेरभावादिति
भावः ततः किंतत्राह साचेति साच स्मृतिरवबुद्धविषयाऽवबुद्धोऽनुभूतो
विषयो यस्याः सा तत्पोक्ताया स्मृतिः सानुभवपूर्विकेति व्याप्तिर्लोके दृष्टेति
भावः ततोऽपि किंतत्राह अवबुद्धमिति नत्वस्तस्मा[illegible]त्कारणात्तत्सौषु
प्तं तमस्तदालम्बनोऽवबुद्धमेवानुभूतमित्यवगंतव्यं अत्रायंप्रयोगः वि
मतं नावेदिषमिति ज्ञानं अनुभवपूर्वकं भवितुमर्हति स्मृतित्वात्सामममाने
तिस्मृतिवदिति नस्यानुभवस्य स्वविषयादज्ञानादिदं बोधांतरादभेदं चा
ह सबोध इति सबोधो विषयाद्भिन्नो न बोधांतरवद्बोधवत् एवं स्यानत्र
येपेकाऽसंवित्तवद्भिन्नान्तरे संबोधः सौषुप्तं ज्ञानानुभवः विषयादज्ञाना
द्भिन्नः स्वप्रकाशभवितुमर्हति बोधत्वात् घटबोधवत्

पं॰दशीटी
४
4

बोधांतराण्नामियत्ते बोधत्वात् स्वप्नबोधवत् फलितं कथयन्नुक्तं न्यायमन्य प॰दी॰का
त्राप्यतिदिशति एवमित्यादिना स्थानत्रयेपि एकदिनवर्तिजाग्रदाद्यवस्था
त्रयेपि संविदेकैव सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् तद्दिनांतरवृत्तिषये
कस्मिंदिवसेऽवस्थात्रयेपि ज्ञानस्याभेद एवमन्यस्मिन्नपि दिवसेऽनेकधा
ऽनेकप्रकारेणागतास्वतीतागामिषु मासेषु चैत्रादिषु अब्देषु प्रभवादि
षु युगेषु कृतादिषु कल्पेषु ब्राह्मादिषु च ज्ञानस्याभेद एवेत्यर्थः संविदेक
त्वस्यार्थं फलमाह नोदेतीति नोदेति नास्तमित्येका संविदेषा स्वयंप्रभा
इयमात्मा परानंदः परप्रेमास्पदं यतः यतः संविदेका ततो नोदेति नोत्पद्यते
नास्तमेति न विनश्यति चक्रत्वात्तात्त्विकयोरुत्पत्तिविनाशयोरसिद्धेः स्वोत्प
त्ति= त्तिविनाशयोः स्वस्यैव संविदा ग्रहीतुमशक्यत्वात् संविदंतराभावाच्चेति भा
वः नच संविदं तत्समकालीनग्राहकाभावादस्याप्रभावेन जगदांध्यं प्रसज्येतेत्य

तत्राह एवेति अत्रायं प्रसंगः संवित्स्वयंप्रकाशा अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षत्वाद्व्यतिरे
केण घटवदित्यर्थयविशेषणासिद्धो हेतुः संविदः संवेद्यकर्मकर्तृत्वविरोधात्सर्ववेद्यत्वेऽ
नवस्थानादतः स्वप्रकाशत्वेन भासमाना या संविदः सर्वावभासकत्वसंभवा
ज्जगदांध्यप्रसंग इति भावः भवत्वेवं संविदो नित्यत्वं स्वप्रकाशत्वं च ततः किं
नित्यतत्राह इयमिति अत्रायं प्रयोगः इयं संविदात्मा भवितुमर्हति नित्यत्वे
सति स्वप्रकाशत्वाद्यन्नैवं नैवं तद्यथा घट इति आनो नित्यसंविद्रूपप्रसाध
नेन सत्त्वमपि साधितं भवति नित्यत्वातिरिक्तसत्यत्वाभावान्नित्यत्वं सत्यत्वं न घटस्या
दिवत्तं नित्यं सत्यामेति वाचस्पतिमिश्रैरुक्तत्वादिति भावः आत्मनश्चानंदरूपत्वं सा
धयति परानंद इति आत्मेत्यनुवर्त्यते परश्चासावानंदश्च परानंदः निर
तिशयं स्वरूपमित्यर्थः तत्र हेतुमाह परेति यत्रोपस्थाप्यकारणात् परस्यानिरु
पाधिकत्वेन निरतिशयस्य प्रेमास्पदत्वे स्नेहस्याऽस्यदे विषयः तस्मादेवेदमनुमा

पं.दशी टी.
५

नं आत्मा परमानंदरूपः परप्रेमास्पदत्वात् यः परमानंदरूपो भवति नासौ पर
प्रेमास्पदं भवति यथा घटो न तथा चायं परप्रेमास्पदं न भवति न तस्मात्परमानंदरूपो
न भवतीति तत्त्वात्मनि धियं मा मा भूवमिति ह्यबाध्योपलभ्यमानत्वात्प्रेमास्पदत्वमेव
सिद्धं ननु कुतः परप्रेमास्पदत्वमित्याशंक्य तस्य दुःखसंबंधानामितिकत्वेनाऽन्यत्र
या सिद्धत्वात्प्रेम्णः आत्मन्यनुभवसिद्धत्वान्मैवमिति परिहरति मा न भूवमि
ति मा न भूवं हि भूयासमिति प्रेमात्मनीक्ष्यते तत्प्रेमात्मार्थमन्यत्र नैवमन्य
र्थमात्मनि हि यस्मात्कारणादात्मनि विषये मा न भूवमहं मा भूवमिति न मम
नाशत्वं कदापि मा भूत् किंतु भूयासमेव सदा सत्वमेव मम भूयादित्येवंविधं प्रेम यद्य
ते सर्वैरनुभूयते ततो नासिद्धिरित्यर्थः मा भूः स्वरूपासिद्धिः प्रेम्णः परत्वमा
त्र भावादिदोषवशादसिद्धिः हेतोरित्याशंक्याह तत्प्रेमेति अन्यत्र स्वात्म
नि रिक्ते पुत्रादौ यत् प्रेम तदात्मार्थं तेषां भा[illegible]त्वात् निमित्तकमेव न

S

वि

स्य मात्रिकमेवआत्मनि विद्यमानं प्रेमान्यार्थं नात्मनोऽन्यशेषकनिमित्तकं न भवति
किंत्वनन्यनिमित्तकमेवात्मनो निरुपाधिकत्वात् तत्परमं निरतिशयं फलितमा
ह तेनेति तेन निरतिशयप्रेमास्पदत्वेनात्मनः परमानंदता निरतिशयसुखरू
पत्वं सिद्धं एतैः सप्तभिः श्लोकैः प्रतिपादितमर्थं संक्षिप्य दर्शयति इत्यमि
ति शब्दस्पर्शादय इत्यादि ज्ञानस्यानित्यत्वं प्रसाध्य तस्यैवेयमात्मेत्यात्मत्वप्रसा
धनेनात्मनः सच्चिद्रूपत्वं साधितं परमानंदरूप इत्यादिना च परमानंदरूपत्वं
समर्थितम् अत आत्मा महावाक्ये त्वंपदार्थः सच्चिदानंदरूपः सिद्धः ननु क्लृप्तत्व
शा= मस्यात्मनो यत्तस्यैवावगतावुपनिषदां निर्विषयत्वेनाऽप्रामाण्यप्रसंगतः
इत्याशंक्याह तथाविधमिति तथात्वा ह्येकविधाप्रकारो यस्य तत्तथाविधं
सच्चिदानंदरूपं परब्रह्म तत्पदार्थः अतस्तत्परमं तेन परमाद्वैतात्मनः इत्थं
संवित्परानंदः आत्मा एव तत्या तथाविधं तयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैक्यमखं

ं

पं·दशीटी· ६

6

ऽद्वैकरसत्वं ब्रह्मत्वंतत्त्वेषु वेदांतेषु उपदिश्यते प्रतिपाद्यते अतोनिर्विषयत्व
मित्यर्थः आत्मनःपरमानंदरूपत्वप्रतिपत्ति आभानइति परमानंद
रूपत्वं नभासते चाऽभाने ऽप्रतीतेन परं प्रेमात्मनिनिरतिशयं दृष्टं होनस्या
त् विषयसौंदर्यज्ञानजन्यत्वात्तन्नेह स्यभाने प्रतीतौ तु विषयस्य सुखसाधने
स्रगादौ तज्जन्ये सुखे वास्य हानाऽघानस्यात् फलप्राप्तौ सत्यांसाधनस्या
नुपपत्तेः नित्यनिरतिशयानंदलाभसातिशयौ केसाधनपारतंत्र्यादिदोषदु
ष्टे वैषयिके सुखे स्पृहाऽयोगान्नेतस्मादानंदरूपत्वात्मन उपपन्नेति प्रकारां
तरस्याऽत्रसंभवान्मैवमितिपरिहरति आभानेनपरप्रेमभानेनविषये
स्पृहा अतोभाने ऽप्यभानात्सौपरमानंदमात्मनः अतइति पत्तोभाना
ऽभानापक्षयोरुभयोरपिदोषाभावतः कारणादस्मादसौपरमानंदता
भानेपिप्रतीतौसत्यांमपिभानप्रतीताभवति नन्वेकस्ययुगपत्भा

नानेन युज्यत इत्याशंक्याकिंमिदमयुक्तं त्वत्र इष्टश्च रत्वमुपपत्तिराहितत्वं वा
नाघ इत्याह अध्येतृवर्गेति अध्येतृवर्गमध्यस्थपुत्राध्ययनशब्दवत्
अध्येतृणां वेदपाठकानां वर्गः समूहः तस्य मध्ये तिष्ठतीति अध्येतृवर्ग
मध्यस्थः स चासौ पुत्रश्चेति तथा तस्य अध्ययनं तत्कर्तृकं पठनं तस्य शब्दो
ध्वनिर्यथा हि तस्य चित्तभ्रमि मानो विसामान्यतो न भासते विशेषतोऽयं मे
पुत्रध्वनिरिति तथानंदस्यापि भानेऽप्यज्ञानं भवतीत्यर्थः छिन्नेत्यत्रा
ह भानस्येति भानेऽप्यभानं भानस्य प्रतिबंधे न युज्यते भानेऽप्यभानमि
त्येतदत्राप्यनुसंधानीयं भानस्य स्फुरणस्य प्रतिबंधेन वक्ष्यमाणलक्ष
णेन भानेऽपि अभाने सामान्यतः प्रतीतावपि विशेषाकारेणाऽप्रतीतिर्युज्यत
उपपद्यत इत्यर्थः कोऽसौ प्रतिबंध इत्यत आह प्रतिबंध इति प्रतिबंधो
ऽस्ति भातीति व्यवहारहेतुकानि नेति निरस्य निकृष्टस्य रस्येत्यादरस्यते।।

पं॰दशी॰ अस्ति भातीति व्यवहारार्हं वस्तुनि अस्तीति विषये भाति प्रकाशते इत्येवं प्रकारं व्यवहा प॰दी॰का

७ रमर्हतीत्यस्ति भातीति व्यवहारार्हं तद्यत्तत्स्वव्यक्तेति तस्मिन्नाहुर्ब्रह्मकं व्यवहारं निरस्य तथा

निराकृत्य विशिष्टस्य नास्ति न भवतीत्येवंरूपस्य तस्य व्यवहारस्योत्पादनं ज्ञान

मं प्रतिबंध इत्युच्यते उक्तलक्षणस्य प्रतिबंधस्य कारणं दृष्टांत दार्ष्टांति

कयोः क्रमेण तादृशं दर्शयति तस्येति तस्य हेतुः समभ्यासिहारः पुत्रध्वनिष्कृतौ

रहानादिरविवेकव्यामोहैकनिबंधनं पुत्रध्वनिष्कृतौ पुत्रध्वनिश्रवणा

हे॰ द्दृष्टांते तस्य प्रतिबंधस्य हेतुः कारणम समभ्यासिहरः सहपाठस्य इहदा

र्ष्टांतिके व्यामोहैकनिबंधनं व्यामोहानां विपरीतज्ञानानामेकनिबं

धनं मुख्यं कारणं अनादिरूपपतिराहिता ऽविद्या वक्ष्यमाणप्रतिबं

धस्य हेतुरित्यर्थः इदानीं प्रतिहेतुमविद्यां प्रतिपादयितुं तत्स्वरूपम्

ता प्रकृतिं व्युत्पादयति चिदानंदेति चिदानंदमयं ब्रह्मप्रतिबिंबसम

बंध

न्विता तमोरजःसत्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा चिदानंदतत्पं ब्रह्मणस्तस्य प्र
तिबिंबेन छायया समन्विता युक्ता तमोरजःसत्वगुणा सत्वरजस्तमोगुणानां
साम्यावस्थायामासाप्रकृतिरुच्यते साद्विविधा द्विप्रकारा भवति चकारा
दुक्तमारांप्रकारान्तरं सूचयति सहेतुकं द्वैविध्यमेव दर्शयति सत्वेति
सत्वशुद्धिविशुद्धिभ्यांमायाविद्ये च ते मते मायाबिंबो वशीकृत्य तांस्या
त्सर्वज्ञ ईश्वरः सत्वस्य प्रकाशात्मकस्य गुणस्य शुद्धिः विद्येमायावि
द्येमाये त्याविद्येति च मते संमते विशुद्धं सत्वप्रधाना माया मलिनसत्वप्र
धानाऽविद्येत्यर्थः यद्वा मायाऽविद्ययोर्भेदं [illegible] द्विधानीदर्शयति
मायाबिंब इति मायाबिंबः मायायां प्रतिफलितश्चिदात्मा नेवशीकृ
त्य x मायां x स्वाधीनीकृत्य वर्तमानः सर्वज्ञः सर्वज्ञत्वादिगुणकः ईश्व
रः स्यादविद्यावशाऽन्यो विद्यायां प्रतिबिंबत्वे मतस्तत्पर तंत्रस्तचिदात्माऽ
न्योजी

पं॰ दशोटी॰ वः स्यात्तच्चैवं वैचित्र्यात् तस्या विद्या[...] उपाधिभूतायां वैचित्र्याविप्रङ्गिता रजस्याद
८ नेकधाऽनेकप्रकारः देवतिर्यगादिभिन विविधो भवतीत्यर्थः यथा मृजादिवि
४ केवे माहात्म्यात् सम्भूतः शरीररचितया शरीरैः परैर्व्रह्मैव जायत इत्यत्तरश्व
शरीरचितवाद्विवेचितस्य जीवस्य परब्रह्मत्वं वदयति तत्र तानि कानि शरी
राणि तदुपाधिका वा जीवः किंरूपो भवतीत्याकांक्षायां तत्स्वरूपं क्रमेताव्यु
त्पादयति साकारस्य शरीरमित्यादिना साऽविद्याकारस्य शरीरं स्थूल
सूक्ष्मशरीरादिकारणाभूतं प्रकृत्यवस्था विशेषत्वात्कारणमपचारात् शरीरं
नेतत्त्वज्ञानाद्विनश्यतीचेति शरीरं स्यात्तत्कारणशरीरे ऽभिमानवान् नाद्य
त्वाध्यासेनाऽहमित्यभिमानवान् जीवश्चैतः प्रज्ञाविनाशी स्वरूपावस्य
स्मृतः प्रज्ञ एव प्राज्ञः एतन्नामकः स्यादित्यर्थः अविद्यावशागतस्यात्तद्वै
चित्र्याद्वैकधा साकारस्य शरीरस्यात्मा प्राज्ञस्तत्राभिमानवान् क्रमशा
ने

श्रंसद्रूपशरीरं तदुपाधिकं जीवं च व्युत्पादयितुं तत्कारणानां स्काशादिसृष्टि

माह तमः प्रधानेति तमःप्रधानप्रकृतेस्तद्भोगायेश्वराज्ञया नियत्यैव

ततेजोंऽबुभुवोभूतानि जज्ञिरे तद्भोगायतेषां प्रज्ञानानां ■गायस्त्र स्वरूपसुख

साक्षात्कारसिद्धयैनमः प्रधानकृतीत्तमोगुणप्रधानायाः प्रधानेः सर्वो

तायाः उपादानेकारणाभूतायाः सकाशादीश्वराज्ञया ईशानादिश

क्ति ■■स्य जगदधिष्ठातुः आज्ञया इच्छाऽवर्धकसर्जने धाररूपायानिमित्तका

रणाभूतायावियदादीनि दृष्टिव्यांतानि भूतानि जज्ञिरे प्रादुर्भूतान्युत्पन्नानी

त्यर्थः भूतसृष्टिमभिधाय भौतिकसृष्टिमभिधानआदौज्ञानेन्द्रियसृ

ष्टिमाह सत्त्वांशैरिति त■■वियदादीनां पंचभिः सत्त्वांशैः सत्त्वगुणा

भागैरूपादानभूतैः श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणाख्यानींद्रियाणिज्ञानेंद्रि

याणितेषां पंचकं क्रमादुपजायन्ते एकैकभूतसत्त्वांशादेकैकमिंद्रि

षां = यपंचकं धीद्रि

यंजायत इत्यर्थन सत्वांशानां प्रत्येकसाधारणकार्याण्यभिधाय सर्वेषां साधारणं कार्यमाह तैरंतःकरणमिति सत्वांशैः पंचभिस्तेषां क्रमाद्धीन्द्रियं पंचकं श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणाख्यमुपजायते तैरंतःकरणं सर्वैः वृत्तिभेदे तत्द्विधा मनोविमर्शरूपं स्याद्बुद्धिःस्यान्निश्चयात्मिका तैः सहतत्वांशैस्स र्वैः संभूय वर्तमानैरन्तःकरणं मनोबुध्यपानंस्स्ततद्द्रव्यमुपजातइत्यनुषंगः तस्यावांतरभेदं सनिमित्तमाह वृत्तीति तदंतःकरणवृत्तिभेदेनपरि णामभेदेनद्विविधाद्विप्रकारं भवति वृत्तिभेदमेव दर्शयति मनइति विमर्शरूपं विमर्शः संशयात्मिकावृत्तिः सास्वरूपं यस्य तथोक्तमनः तन् स्यात् निश्चयात्मिका निश्चयो ऽध्यवसायः सएवात्मास्वरूपं यस्याः सा निश्चयात्मिकावृत्तिर्बुद्धिः स्यात् क्रमप्राप्तानां रजोंऽशानां प्रत्येकसाधा रणकार्याण्याह रजोंऽशैरिति तेषां विपदादीनां रजोंशैः पंचभिस्तेषां

क्रमात्कर्मेंद्रियाणि तु वाक्पाणिपादपायूपस्थान्नामितिज्ञिरे ४ वचं चामिर
जोंशैरज्ञो भागैस्तत्पादानमूत्तेवक्पाणिपादपायूपस्था भिधानानिएतन्ना
म क्यानिक्रियाजनकानिकर्मेंद्रियाणिजज्ञिरे रजोंशानामेवसाधारणं
कार्यमाह तैःसर्वैरिति तैःसहितैःसर्वैः प्राणो वृत्तिभेदात्सपंचधा प्राणो
पानःसमानश्चोदानव्यानौ चते पुनः सहितैःसंभूयकारणतांगतैः प्राणो
जायत इत्यतिशेषः तस्या वांतर भेदमाह वृत्तिभेदारित्ति सप्राणो वृत्ति
भेदात्प्राणानांहिव्यापारभेदात्पंचधापंचप्रकारोभवति वृत्तिभेदानेवद
र्शयति प्राणइति नेपुनस्ते तु भेदाः प्राणादिशब्दवाच्याइत्यर्थः
यदर्थःमाकाशादिप्राणांतानांसृष्टिरुक्तातदिदानीदर्शयति वुद्धी
ति बुद्धिकर्मेंद्रियाणिपंचकैर्मनसाधियाशरीरंतत्कदर्शांभिस्तदमनहि
गमच्यते बुद्धयोज्ञानानिकर्माणिव्यापारास्तज्जनकानीन्द्रियाणिबु

द्रिकर्मेन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि चेत्यर्थः बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणा
श्च बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणाः तेषां पंचकानि तैर्मनसा विमर्शात्मिकेन धिय
निश्चयरूपया बुद्ध्या च सह सप्तदशभिः सप्तदशसंख्याकैः सूक्ष्मं शरीरं भवा
ति तस्यैवान्तरमाह तल्लिंगमिति मुच्यते वेदान्तेष्वित्यर्थः एवं सूक्ष्मश
रीरमभिधाय तदभिमानप्रयुक्तं प्राज्ञेश्वरयोरवस्थान्तरं दर्शयति प्राज्ञ
इति प्राज्ञस्तत्राभिमानेन तैजसत्वं प्रपद्यते प्राज्ञो मलिनसत्त्वप्रधानावि
द्योपाधिको जीवस्तत्र तैजसः शब्दवाच्यान्तःकरणोपलक्षितलिंगशरी
रेऽभिमानेन तादात्म्याभिमानेन तैजसत्वं तैजसनामकत्वं प्रपद्यते प्राप्नो
ति ईशः विशुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधिकः परमेश्वरस्तत्राहमभिमा
नेन हिरण्यगर्भतां हिरण्यगर्भसंज्ञकत्वं प्रपद्यत इत्यनुषंगः तैजसहिर
ण्यगर्भयोः लिंगशरीराभिमानित्वे समाने सति तयोः परस्परभेदः किं नि

ता तयोस्तैजसहिरण्यगर्भयोर्व्यष्टिसमष्टि× पं० १

बंधन इत्यत आह तयोरिति हिरण्यगर्भतामीशास्तयोर्व्यष्टिसमष्टित्वं च भव
ति ततो भेद इत्यर्थः ईश्वरस्य समष्टिरूपत्वे जीवानां व्यष्टिरूपत्वे च कारणमाह
समष्टिरिति ईशा ईश्वरो हिरण्यगर्भः सर्वेषां लिंगशरीरोपाधिकानां तैज
सानां स्वात्मतादात्म्यवेदनस्याभावात् व्यष्टिसंज्ञया व्यष्टिशब्देन कथ्यते
एवं लिंगशरीरं तदुपाधिकौ तैजसहिरण्यगर्भौ च दर्शयित्वा स्थूलशरीरोत्पत्ति
त्तिद्वये पंचीकरणं निरूपयितुमत आह तद्भोगायेति तद्भोगाय पुनर्भोग्यभो
गायतनजन्मने पंचीकरोति भगवान् प्रत्येकं वियदादिकं भगवानैश्वर्यादि
सद्गुणसंपन्नः परमेश्वरः पुनः पुनरपि तद्भोगाय तेषां जीवानां भोगाय भो
ग्यभोगायतनजन्मने भोग्यस्यान्नपानादेर्भोगायतनस्य जरायुजादिचतुर्विध
शरीरं जातस्य च जन्मने उत्पत्तये वियदादि क्रमात् आकाशादेर्भूतपंचकं प्रत्ये
कमेकैकं पंचीकरोति अपंचात्मकं पंचात्मकसंपन्नमनेकरोति अथ
कथमेकैकस्य पंचात्मकत्वमित्यत आह द्विधेति द्विधा विधाय चै

कैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः वियदादिकमेकैकं द्विधा तत्रैकैको भागो द्विधा इति द्विधाशब्दः
द्विधाविधायेत्यत्र भागद्वयोपेतं कृत्वेत्यर्थः पुनः पुनश्च पुनरपि प्रथमं
प्रथमं भागं चतुर्धा भागचतुष्टयोपेतं विधायेत्यनुषज्यते स्वस्वेतरद्वितीयां
शैः स्वस्मात्स्वस्मादितरेषां चतुर्णां भूतानां यो यो द्वितीयः स्थूलो भागस्तेन तेन सह प्र
थमं प्रथमभागांशानां चतुर्णां चतुर्णां मध्ये एकैकस्य योजनात्ते वियदादयः
प्रत्येकं पंच पंचात्मका भवंति स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात्पंच पंच ते षां
एवं पंचीकरणमभिधायते भूतैस्तत्कार्यं वर्णं दर्शयति तैरंड इति
तैः पंचीकृतैर्भूतैरुपादानकारणभूतैरंडं ब्रह्मांडः उत्पद्यते तत्र ब्रह्मांडां
गः भुवनान्युपरिभागे वर्तमानानि भूरादयः सप्तलोकाः भूमेरधः स्थि
तान्यतलादीनि सप्तपातालांतानि तेषु भुवनेषु तैस्तैः प्राणिभिर्भो
क्तुं योग्यान्यन्नादीनि तत्तल्लोकोचितशरीराणि च तैरेव पंचीकृतैर्भू

तैरीरवरास्तयाजायन्ते एवं स्थूलशरीरोत्पत्तिमभिधायतेभ्यः स्थूलशरीरेषु

अभिमानवतो हिरण्यगर्भस्य समष्टिरूपस्य वैश्वानर सर्वज्ञत्व नैरंडस्तत्र

भुवनभोग्यभोगाश्रयोद्भवः हिरण्यगर्भे स्थूलेऽस्मिन् देहे वैश्वानरो भवेत्

एकैकस्थूलस्थूलशरीराभिमानवतां व्यष्टिरूपाणां तैजसानां विश्वसं

ज्ञकं च भवन्तीत्याह हिरण्यगर्भ इति मास्मिन्स्थूले देहे वर्तमानहिरण्यग

र्भो वैश्वानरो भवेत् तत्रैव वर्तमानास्तैजसा विश्वाभवन्ति ते चाभवान्तरभे

दमाह देवादीति तैजसा विश्ववर्णा यात्ता देवतिर्यङ्नरादयः इदानीं तेषां

विश्वासंज्ञासमनात्तत्त्वज्ञानरहितत्त्वेन भसंसारापत्तिप्रकारं तद्दृष्टान्तश्लोक

द्वयेनाह तेपरागर्दार्शि इति तेपरागर्दर्शिनः प्रत्यक्तत्त्वबोधविवर्जि

ता देवादयः पराक्दर्शिनः बाह्यान्विषयाच्छब्दादीन्विपश्यन्ति ननु प्रत्य

गात्मानं पराचेरवानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नांत

नंतरात्मानं निषेधतः ननु चार्वाकादयो देहव्यतिरिक्तमात्मानं जानंतीत्या- प.टी.का
शंक्य यद्यप्यात्मानं ते जानंति तथापि विकृतिं निर्वृतं तं न जानंतीत्याशये-
नोक्तमित्याह अत्यागीति अनेकभोगायतनत्वात् फलभोगाय मनुष्या-
दिशरीराण्यधिष्ठाय कर्म तत्तच्छरीरोचितानि कर्माणि कुर्वंति जाता-
वेकवचनं तथा कर्मकर्तुं देवादिशरीरैस्तत्फलं भुंजते तत्फलान्यप्येवं देः चे=
न तत्त्वमात्मीये धानुपपत्त्या तत्साधनानुष्ठानानुपपत्तेरेव वर्तमानास्ते
जीवा नदीप्रवाहपतिताः कीटा इवावर्तादावर्तांतरं माप्नुवंतो यथा
निर्वृतिं सुखं न लभंते एवमाप्नुजन्मनो जन्म व्रजंतः सुखं नैव लभंत इति
कुर्वंति कर्म भोगाय कर्मकर्तुं च भुंजते नद्यां कीटा इवावर्तादावर्तांतरं
माशु ते व्रजंतो जन्मनो जन्म लभंते नैव निर्वृतिं सत्कर्मपरिपाकात्ते क-
रुणानिधिनोद्धृताः प्राप्य तीरतरुच्छायां विश्राम्यंति यथासुखं

एवंसंसारागतिमभिधायतस्मिन्दृढकूपायंदर्शयितुंदृष्टांतंतावदाह स
न्कर्मेति नेकीटः सत्कर्मपरिपाकात्पूर्वोपार्जित - - पुण्यकर्मपरि
पाकात्कृपालुनाकेनचित्पुरुषविशेषेणोद्धृतानदीप्रवाहाद्बहिर्निः
सृतानिःसंशयितांशेतः नीरतटच्छायांप्राप्यसुखंयथाभवतितथाय
द्विधान्यंति इदानींदृष्टांतंमर्थेदार्ष्टान्तिकेयोजयति उपदेशमिति
उपदेशमवाप्यैवमाचार्यात्तत्त्वदर्शिनः एवमुक्तप्रकारेण पूर्वोपा
र्जितपुण्यकर्मपरिपाकवशादेवतत्त्वदर्शिनःप्रत्यगात्मनःस्वात्मसाक्षा
त्कारवतःआचार्यगुरोःसकाशादुपदेशंतत्त्वमस्यादिवाक्यपर्यवसा
नसाधनंश्रवणंवक्ष्यमाणमवाप्यैषोपायपंचकोशविवेकेनां
न्नादीनांपंचानांविवेकेनवक्ष्यमाणाविवेकेनयपरांनिर्वृतिमे
नमःखंबलंमंतेप्राप्नुवंतितेनेऽन्नादयःपंचकोशाइत्याकांक्षायांता

नुदिशति अन्नंप्राणा इतिति पंचकोशविवेकेन लभते निर्वृतिं परां

अन्नं प्राणो मनो बुद्धिरानंदश्चेति पंच ते अन्नं प्राणो मनो बुद्धिरानंद
श्चेति पंचकोशाः बुद्धिर्जानंते वा मनआदीनां कोशशब्दाभिधेयत्वे कार
णमाह कोशोसौ तैरिति कोशैस्तैरावृतः स्वात्मा विस्मृत्य संसृतिं व्रजेत्
स्यात्पंचीकृतभूतोत्थो देहः स्थूलोन्नसंज्ञकः तैः कोशैरावृतः
आच्छादितः स्वात्मा स्वरूपं स्वत आत्मा विस्मृत्य स्वस्वरूपविस्मर
णेन संसृतिं जननमरणादिप्राप्तिरूपसंसारं व्रजेत् स्पष्टं यथा कोशका
रकीटो मेरावर्णकत्वेन कोशेन हेतुरेवमन्नादयोपि आनंदत्वात्स्वावर
कत्वेनात्मनः कोशा हेतुत्वात् कोशा इत्युच्यंते इत्यर्थः तेषां कोशाका

ख

दीनां रूपाणि क्रमेणाभुत्पादयति स्यात्पंचीकृतेत्यादिना मोदादि
इति भिरित्यनेन पंचीकृतेभ्यो भूतेभ्य उत्पन्नः स्थूलदेहोन्नसंज्ञकः

ऽन्नमयः शब्दितः कोशः स्यात् प्राणात्मना प्राणमयकोशः लिंगो लिंग।
शरीरे वर्तमानैः प्राणैः रजोगुणकार्यभूतैः प्राणापानसमानादिभि
र्वायुभिः पंचभिर्वागादिभिः कर्मेंद्रियैः सहदशभिः स्यात्प्राणमयः।
त्मा संशयात्मकं पंचभूतसत्वकार्यं यन्मनस्तत्सात्विकैः प्रत्ये
कं भूतसत्वकार्यभूतैः धीन्द्रियैः श्रोत्रादिभिः पंचभिर्ज्ञानेंद्रियैः
साकं सहितं मनोमयः कोशः स्यादिति पूर्वेणास्य संबंधः निश्चयात्मि
त्मका का धीस्तामेव सत्वकार्यरूपा बुद्धिस्तैः पूर्वोक्तैर्ज्ञानेंद्रियैरे
व साकं सहिता सती विज्ञानमयः विज्ञानमयाख्यः कोशः स्यात्
कारणीकरणभूतायामविद्यायायन्नाहि नहूच मलिनसत्त्वमोद
दिवृत्तिभिः प्रियमोदप्रमोदाख्यैरिष्टदर्शनलाभभोगैर्जन्यैः
सुखविशेषैः सहितमानंदमयमानंदमयाख्यः कोशः स्यादि

पंचदशी टी. १४

त्रि" लिंगे तु राजसैः प्राणैः प्राणाः कर्मेन्द्रियैः सह सात्विकै धीन्द्रियैः प.द.टी.का.
साकं विमर्शात्मा मनोमयः तैरेव साकं विज्ञानमनोयो निश्चया
त्मिका कारणे सत्वमानंदमयो मोदादिवृत्तिभिः ननु स्थूलशरी
रादीनां अन्नमयादि शब्दवाच्यत्वे स वा एष पुरुषोन्नरसमय इत्युप
क्रम्य तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयोऽ
न्योऽन्तर आत्मा मनोमय इत्यादि श्रुतत्वात् आत्मनो अन्नमयादि
शब्दवाच्यत्वं कथमुच्यत इत्याशंक्य देहादीनामन्नादिवाच्यत्वम शब्द
त्वमनेकत्वेन तेन कोशे ममतादात्म्याभिमानादित्याह तत्तदिति
तत्तत्कोशैस्तु तादात्म्यादात्मा तत्तन्मयो भवेत् अन्वयव्यतिरेका
ख्यैः पंचकोशविवेकता आत्मा प्रत्यगात्मा तत्तत्कोशे स्तेन तेन
कोशेन सह तादात्म्याभिमानात् तन्मयः तत्कोशमयः स्या

तादात्म्या

व

व्यवहारकालेऽन्नमयादिकोशाध्यासादन्नमयादिषाड्वा च्यर
र्थः गुहाहितस्यात्मनः कोशेभ्यो वैलक्षण्यघोतनार्थः कथं तद्धे
यं विचरत्यात्मनो ब्रह्मत्वं भवतीत्याशंक्य कोशेभ्यो विवेचना ब्रह्म
वतीत्याह अन्वयेति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वक्ष्यमाणाभ्यां
पंचकोशविवेकतः पंचानां कोशानां अन्नमयादीनां विवेकतः प्रत्य
गात्मनो विवेचनेन पृथक्करणेन यद्वा पंचकोशेभ्योऽन्नमयादिभ्य आ
त्मनः पृथक्करणेन स्वात्मानं प्रत्यगात्मानं तत उद्धृत्य कोशेभ्य उ
द्धृत्य बुद्ध्या निष्कृष्य सच्चिदानंदस्वरूपं निश्चित्य परं ब्रह्म प्रपद्यते
त्तत्स्वरूपं प्रपद्यते प्राप्नोति ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः स्वात्मानं तत उद्धृ
त्य परं ब्रह्म प्रपद्यते अभाने स्थूलदेहस्य स्वप्ने यद्भानमात्मनः
सोऽन्वये व्यतिरेकस्तद्भानेऽन्यानवभासनं लिंगाभाने सुषुप्तौ

क

स्यादात्मनोभानमन्यत्तः इदानीं विवक्षितान्वय व्यतिरेकौ दर्शयति पददी॰का

आत्मानीति स्वप्ने स्वप्नावस्थायां स्थूलदेहस्याऽनं मयकोशस्याऽ

भाने प्रतीतौ सत्यामात्मनः प्रतीश्चायद्भानं स्वप्नसाक्षित्वेनयत् स्फुर

णं स्फूर्तिः आत्मनोऽन्वयस्तस्यामेव स्वप्नावस्थायां तज्ज्ञाने सत्यात्मनोऽस्फु

रणो भाति अन्यानवभासनं अन्वस्य स्थूलदेहस्यानवभासनमप्र

तीतिः व्यतिरेकः स्थूलदेहस्येति शेषः आत्मिस्वकरणेऽन्व

यव्यतिरेकशब्दाभ्याक्रमेणोक्तिव्याहृतीउच्यते एवं स्थूलदेहस्या

ऽनात्मतत्वाववोधको दर्शयित्वा लिंगदेहस्यतथात्वावगमकौतौ

दर्शयति लिंगेति व्यतिरेकस्तनज्ञानेलिंगस्यानैरुच्यते नाद्विवे मा

काद्विविगताःस्तुःशोशाःप्राणामयोधियः स्वप्नेसुषुप्त्यवस्थायांलिंगा

भानेलिंगस्यसूक्ष्मदेहस्याभानेऽप्रतीतौआत्मनोभानंतदन्वयववस्था

भा लि

साक्षित्वेन स्फुरणमात्मनोऽन्वयस्तथात्मनो लिंगस्याभानं लिंगदेहस्य
व्यतिरेक उच्यते ननु पंचकोशविवेचनमुपक्रम्य लिंगदेहविवेचनं प्र
कृतासंगतमित्याशंक्य प्राणमयादिकोशत्रितयस्य तत्रैवांतर्भावान्न प्रकृ
तासंगतिरित्याह तद्विवेकादिति तस्य लिंगस्य शरीरस्य विवेकाद्विवे
चनात्प्राणमयादयः एतन्नामकाः कोशा विविक्ताः आत्मनः पृथक् वि=
कृताः स्युः कुत इत्यत आह ते हीति ते हि त्रयः गुणावस्थाभेदमात्रा
त्पृथक्कृताः रुच्यमाने भानं तत्समाधानात्मनोऽन्वयः हि यस्मा
त्कारणात्ते प्राणमयादयः त्रयः तस्मिंल्लिंगशरीरे गुणावस्थाभे
दमात्राद्गुणयोः सत्त्वरजसोरवस्थाभेदमात्राद्गुणावस्थानामभावेनास्व
स्थानविशेषादेव पृथक्कृताः भेदेन नि[illegible] इत्यर्थः इदानीमानंद
मयकोशत्वेन विवक्षितस्य कारणशरीरस्य विवेचनोपायमाह

दीक्ष्या =

सुषुप्तीति समाधौ वक्ष्यमाणसमाधिलक्षणायां समाध्यवस्थायां सुषु
प्तिमाने सुषुप्तिशब्दोपलक्षितस्य कारणशरीरस्य अज्ञानस्या
प्रतीतेरात्मनस्तु शब्दोऽवधारणे आत्मनः स्वभानं स्फुरणं
यदस्ति स आत्मनोऽन्वयः आत्मभाने आत्मस्फूर्तौ सत्यां सुषुप्त
यवभासनं सुषुप्त्युपलक्षितस्याज्ञानस्याप्रतीतिरेव व्यतिरेकस्त
स्येति व्यतिरेकस्त्वात्मभाने सुषुप्त्यनवभासनं यथा स्रजादिष्वे
कैव माला पृत्तया सम्बध्यतः शरीरत्वेन तथा शरीरैः परंब्रह्मैव ज्ञायते
अत्रायं प्रयोगः प्रत्यगात्माऽन्नमयादिभ्यो भिद्यते तेषु परस्प
रं व्यावर्तमानेष्वपि स्वयमव्यावर्तमानत्वात् यद्येषु व्यावर्तमानेष्व
पि न व्यावर्तते न तेभ्यो भिद्यते यथा कुसुमेभ्यः सूत्रं यथा वा घ
टादिव्यक्तिभ्यो घटत्वमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कोशपंचकादि

विक्तस्याऽऽत्मनो ब्रह्मप्राप्तिर्भवतीत्युक्तं तत्प्रतिपादिका मंगुरुसूत्रमात्रः प्रकृ
षोऽन्तरात्मा इत्यादि यान्ति घावत्तुक्रमस्तमित्यंतांक ठध्वंसतिमस्पृष्ठा पद्मा
पत्रेति यथायेन प्रकारेण कंजादेः तन्नाभकान्तरत्ना विश्वायादीनिषेका
गर्भस्यं कोमलतरां सूत्रया वहिरावरकत्वेन स्थितानां स्थूलपत्राणां
विभजनं लक्षणानां नयेन समुद्धीयते एवमात्मापि युक्त्याऽन्वय
व्यतिरेकिरणायनेन प्राशरीरत्रितयात्मस्वर्वोक्ता शरीरचित्तया प्रीरैर्व्री
हमचयादिना घनसंपन्नेरधिकारिभिः समुद्धृतः एतद्वक्तु कृतश्चेत
मपरं ब्रह्मैव जायते चिदानंदरूपत्वस्य लक्षणस्यात्रो राविशेषा म
सुत्वादिन्यापि [illegible] एवमनेनायं पत्यस्ते दम्भेरा फलं स्यत्तत्वज्ञान म
स्य निरूपितानां कान्तर प्रोच्यमानस्याऽस्यारंभ प्रसंगत्याप्रा
अतदारभ्यति प्रयेपूर्णानुकीर्तनिपूर्वक्षप्रारंभं पत्यमात्य

यमाह परापरेति परापरात्मनोरेवंयुक्त्या संभावितैकता एवमुक्त
प्रकारेण परापरात्मनोस्तत्त्वंपदार्थयोः परमात्मजीवात्मनोः एक
तां भिन्नतां युक्त्या लक्षणासाम्यप्रदर्शनाद्युपायैः संभावितां अंगीका
रिता सा एकता तत्त्वमस्यादिवाक्यैः स्पष्टं भागत्यागेनाविरुद्धां
शापरित्यागेन लक्षणया बोध्यते तत्त्वमसीति त
त्त्वमस्यादिवाक्यैः सा भागत्यागेन लक्ष्यते जगतो यदुपादानं मायां
मादाय तामसी वाक्यार्थज्ञानस्य तदादिपदार्थज्ञानपूर्वकत्वात्
तत्पदस्य वाच्यार्थं तावदाह जगत इति यत्तादृ[illegible] लक्ष
णं नाम तमोगुणप्रधानां मायामादाय उपाधित्वेन तथा कृत्वा
निमित्तमुपादानाद्यभिन्नं कर्तृ भवतीति [illegible]निमित्तोपादानो
[illegible]रूपतां शिरा तत्त्वमसीति वाक्यस्य न तत्पदे नोच्यते त्वंप

द्य=
दानं=

दवाक्यार्थमाह यदेति॥ निमितं शुद्धसत्त्वात्मत्वात्तानुच्यते ब्रह्म तन्निरायदाम
लिनसत्त्वं तत् कामकर्मादिदूषितं तदेनं ब्रह्म यदा यस्यामवस्थायां
मलिनसत्त्वात्मत्वं ... मलिनसत्त्वप्रधानं तदेव कामक
र्मादिदूषितमविद्याशब्दवाच्यं मायामादत्ते उपाधित्वेन स्वीकरोति तदा त्वंपद
बोध्यम्भवति एवं तत्त्वंपदार्थौ अभिधाय वाक्यार्थमाह त्रितयीमिति त्रितयम
पि तं भुक्त्वा परस्परविरोधिनं त्रितयीमपि त्रिप्रकारामपि तमः प्रधानशुद्धस
त्त्वप्रधानमलिनसत्त्वप्रधानभेदेनोक्तानमर्थान् परस्परविरोधिनां तां मायां
मुक्त्वा परित्यज्य अखण्डमभेदरहितं सच्चिदानंदं महावाक्येन लक्ष्यते उक्तं ननु
वंलक्षणात् ... वाक्यार्थबोधनं ... मित्याशंक्याह सोऽयमिति अखं
डं सच्चिदानंदं महावाक्येन लक्ष्यते सोऽयमित्यादिवाक्येष्वविरोधात् तदिदं
तयोः सोऽयं देवदत्त इत्यादिवाक्येषु तदिदं तयोस्तत्र ते देशकालवैशि

९८
ब्रल ४

पंचदशीटीका १८

18

स्यलक्षणमायोपूर्वमभिविरोधादेवनानुपपद्यते भागयोर्विरुद्धांशयोस्त्यागेनैका प॰ टी॰ का

शयोर्देवदत्तस्वरूपमेकत्वं वयथा लक्ष्यते एवंदृष्टांतमभिधाय दार्ष्टांतिक धा

माह मायाविद्येति मायाऽविद्याविहायैव उपाधी परजीवयोः ए

सोऽयं देवदत्त इत्यादिवाक्ये यथा तद्वत्परजीवयो रुपाधिभूते माया

विद्याख्ये वाक्योक्ते विहाय अखंडं भेदरहितं सच्चिदानंदं परब्रह्मैव महावाक्येन

लक्ष्यते ननु किं महावाक्येन लक्ष्यं सविकल्पकं उतनिर्विकल्पमिति

कल्पयित्वा प्रथमपक्षे दोषमाह सविकल्पस्येति सविकल्पस्य

लक्ष्यत्वे लक्ष्यस्यावस्तुता विकल्पस्याविकल्पेन विपरीतत्वेन कल्पितो

तेन नामजात्यादिनामरूपेणावर्तते इति सविकल्पं तस्य लक्ष्यत्वे वाक्येन

बोध्यत्वे लक्ष्यस्य वाक्यार्थतया लक्ष्यस्याऽवस्तुता स्यात् मिथ्यात्वं

स्यात् द्वितीयपक्षे दोषमाह निर्विकल्पस्येति नामजात्यादिनारहितं यत्तला

ति निर्विकल्पस्य लक्ष्यत्वं न दृष्टं न च संभवति विकल्पो निर्विकल्पस्य तदविकल्पस्य वा भवेत्

निर्विकल्पस्य ४ पं॰ ११

त्वं न दृष्टं लोके न क्वापि दृष्टं न च संभवति उपपद्यमानमपि भवति लक्ष

णधर्मवतो निर्विकल्पत्वस्य व्याघातादित्यावश्यकं जात्यन्तरत्वा ती=

न्नेदं चोद्यमिति विकल्प इत्येकं दोषमाह विकल्प इति विकल्पस्य वा

निर्विकल्पस्य वा लक्षणत्वमिति तयोर्विकल्पयोस्त्व्याकृतः सा किं निर्विक

ल्पस्य उत सविकल्पस्य भवेत् आद्ये व्याघातपक्षे व्याहतिः तयो

स्तथा व्याख्यान एव अन्यत्र द्वितीयपक्षेऽनवस्थाद्यस्तथा हि स

विकल्पस्य विकल्प इत्यत्र विकल्पेन भवितव्यं तत्तीयायां तु

विकल्पपदेन द्वयमां तु विकल्पपदेन चैकस्य विकल्पोऽभिधीयते

द्वौ वा एक एव चेत्तद्वयमेक एव विकल्पाश्रयविशेषणतया ऽप्रयत्न

पे९ दाश्रिते विकल्पत्वे तादात्म्याश्रयत्वाद्भावेतत्तृतीयां तथा च निर्दि

ष्टस्यापि विकल्पकस्य विकल्परूपत्वात् तदाश्रयस्यापि सविकल्पत्वा

पंचदशीटी॰ तद्विशेषवशाद्भूतो विकल्पः किंस्वरूपमात्र शब्दनिर्दिष्टः उत्तत्र न्योऽस्य: प॰दी॰का

१८ स्या पेचक्रकापत्तिर्द्वितीयेतस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्थापातइति

19 नकेवलमेवैवेदंरूपकाणांत्रापितु सर्वत्रैवंविधविकल्पइदंकरूपकाणां प्रा

सरति इदमिति इदं गुणक्रियाजातिद्रव्यसंबंधवस्तुष्वसमं तेनस्व

रूपस्य सर्वमेतदितीष्यतां विकल्पतदभावाभ्यां मसंस्पृष्टा तत्त्ववस्तूनि

विकल्पसत्त्वविलक्षणत्वसंबंधाध्यासात्तु कल्पिताः इदं विकल्परूपकाणां जा

तं गुणक्रियाजातिद्रव्यसंबंधवस्तुषु गुणादिसंबंधातेषु पंचा

सु वस्तुषु समं तस्याहि गुणां किं निर्गुणो वर्त्तते उतागुणवाति

क्रियापि क्रियारहितो वर्त्तते क्रियावतिवा आधेया चानान्य

प्रथा त्रासस्यान्येवेदय इति सर्वत्रैवत्रदहां ननुइदमसदुत्तरं चेत्किंस

दुत्तरं इत्याशंक्याह तेनेति नैवाविकल्पस्याप्रसंगत्वेतत्तगुणा

त्ति

दिकं सर्वस्यचरूपस्येतीष्यतां गुणादयः सर्ववस्तुस्वरूपे वर्त्तन्त इत्यभि
प्रायः भवत्वेवमन्यच्च प्रकृते किमायातमित्यत आह विकल्पेति
विकल्पतदभावाभ्यां विकल्पेन विकल्पाभावेन वा सस्पृष्टोऽस्माव
स्तनिमस्पर्शरहिते परमात्मवस्तु निर्विकल्पितत्वलक्षणत्वसंबंधा
भात्तत्र विकल्पितत्वं नाम सविकल्पस्यैवेति पूर्वोक्तेन विषयीकृ
तत्वं लक्षणत्वं लक्षणाकृत्यात्राप्यत्वं संबंधः संयोगादिरादिशब्देन
द्रव्यादयोऽपि गृह्यन्ते तथा ह्योऽवधारणा तत्र द्रव्यं नामाश्रयोऽद्रव्यं स
मवायिकारणं द्रव्यमिति वा तार्किकैर्लक्षितं कर्मव्यतिरिक्तत्वे सति
जातिमात्राश्रयो गुणाः नित्यमेकमनेकवृत्ति सामान्यमिति लक्षिता
जातिः संयोगवियोगयोरसमवायिकारणा जैनीयं कर्मेति लक्षि
ता क्रिया एते सर्वस्वरूपे लक्षिता एवेत्यर्थः एतावद्रूपसंदर्भेणाकिंच

कंभवतीत्याकांक्षायां फलितमाह इत्थमिति इत्थं वाक्यैस्तदर्थानुसंधानं श्र
वणं भवेत् युक्त्या संभावितत्वानुसंधा मननं तु तत् ताभ्यां निर्विचिकि
त्से र्थे चेतसः स्थापितस्य यत् एकतानत्वमेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते ध्या
तृध्याने परित्यज्य क्रमाद्ध्येयैकगोचरं इत्थं जगतो यदुपादानं मायामादिग्र
जातोक्तप्रकारेणा वाक्यैस्तत्त्वमस्यादिवाक्यैस्तदर्थानुसंधानं ते
षां वाक्यानां अर्थस्य जीवब्रह्मणोरेकत्वलक्षणस्यानुसंधानं श्रवणं
भवेत् युक्त्या शब्दस्पर्शादयो वेद्या इत्यादिनापरापरोक्षमनोरेव यु
८ क्त्या संभाविते तैकत्वे ग्रंथसंदर्भेणोक्तप्रकारया संभावितत्वानुसंधा
नं एकत्वस्योपपद्यमानत्वानुसंधानं यदस्ति तत्तु मननमित्युच्य
ते इदानीं निदिध्यासनं लक्ष्यते हि शब्दः प्रसिद्धौ योगशास्त्रे तत्र प्रत्य
यैकतानता ध्यानमिति तत्त्वविनिदिध्यासनपरिपाकरूपं समाधि
माह ताभ्यामिति ताभ्यां श्रवणमननाभ्यां निर्विचिकित्से निर्गतविचिकित्सा संशयो यस्मात् सो निर्विचिकि
त्सस्तस्मिन् अर्थे विषये स्थापितस्य धारणावतः चेतसः देशबंधश्चित्तस्य धारणेति पतंजलिनोक्तत्वात् दे
कतानत्वं लोके कार्य चित्तैकाग्रतात्वमिदानीं निदिध्यासनं॰ पं॰ ११

माह ध्यातृध्यान इति निदिध्यासने तावद्ध्यातारं ध्येयं चेति त्रितयं भासते
तच्च यदा चित्तम् अभ्यासवशेन ध्यातृध्याने ध्यातारं ध्यानं च क्रमात्परित्य
ज्य ध्येयैकगोचरं ध्येयमेकगोचरः एव विषयो यस्य एतद्यावद्विधं भ
वति तदा समाधिरित्युच्यते तत्र दृष्टान्तः निवातेति निर्वातप्रदेशस्थितं तदी
समाधिरभिधीयते एतयत्क्ततदानीमज्ञानाच्छन्नात्मगोचरा वायुरा
दे हितेऽवर्तमानो दीपो यथा निश्चलो भवति यथा निश्चलस्तद्वदित्यर्थः
ननु समाधौ वृत्तीनामभावप्रसङ्गो ध्येयैकगोचरत्वमपि निश्चेतुं न श
वृत्ति क्यते इत्याशंक्य तद्भावस्यानुमानगम्यत्वान्नैवमित्याह वृत्तयस्त्वि
ति आत्मगोचरा आत्मगोचरो विषयो यासां ता वृत्तयस्तु तदा इदानीं स द्वि=
माधिकालेऽज्ञाता अपि व्युत्थितस्य समाधेरुत्थितस्य समुत्थिताऽनु त्य
आत्मस्मरणादेतावन्तं कालं समाहितोऽभूवमित्येवंरूपादनुमीयन्ते

पंचदशी० २१ ४१ यद्यत्कर्मयन्ति तत्तदनुस्मृतमिति आपातोलौकिकतिप्रयत्नादित्यर्थः ननु तदानीं प० दी० का०
तत्कृत्यादकप्रयत्नाभावात्कथं वृत्तिरित्याशंक्य तत्कालिकप्रयत्न
भावेपि प्राथमिकादेव प्रयत्नाददृष्टादिसहकारिसहितात्भवतीत्या
ह वृत्तीनामिति स्मरणादनुमीयते व्युत्थितस्य समाधिस्थितात् वृ
त्तीनामनुवृत्तौ तत्क्षणप्रयत्नाप्रथमादपि प्रथमैकक्षणोच्चरणांवृत्ती
नां क्रमेणानुवृत्तिस्तत्प्रवाहरूपेणानुगती तत्प्रथमादपि प्रयत्नात्स
ना माधिपूर्वकालीनोपि दृष्टफलकत्वसकलमरिष्योयः पुरायविरोधः
कर्मापि ... योगिनां त्रिविधमितरेषामिति पतंजलिनाश्रुतत्वि
तत्वात् पश्चात्सकृदभ्याससंस्कारः पुनः पुनः समाधिः पूर्वाचार्यैर्नि
रूपितोदृष्टरित्याशंक्य सर्वगुरुणामाक्षीपुरुषोत्तमेन निरूपितत्वात्
मेवमित्याह यथेति अदृष्टासकृदभ्याससंस्कारसचिवकाङ्क्षेवेत् य

यथादीपोनिवातस्थ इत्यादिभिरनेकधा भगवानिममेवार्थमर्जुना

त्म: यथरूपयत आनंदाविर्भूतं तस्मिन् सांचिताः कर्मकोटयः अनेनवि

[illegible] यथादीपोनिवातस्थो [illegible]

श्लोके: [illegible] इत्यादिभिः अनेकधानानाप्रकारेणभगवान् ज्ञानैश्वर्या

दिसंपूर्ण इममेवनिर्विकल्पसमाधिरूपमर्थं मर्जुनायाशिष्याय

रूपतः निरूपितवान् अस्यसमाधेरंतरफलमाह आनंदावि

ति आनंदस्वरूपे इहास्मिन्संसारे संचिताः संपादिताः कर्मकोटयः

कर्मणां पुण्यापुण्यलक्षणानां कोटय इत्युपलक्षणं अपरामिता

निकर्माणि इत्यर्थः अनेनसमाधिनाविलयं यांति विनश्यंति दी

यंतेचास्यकर्माणि ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि [illegible]

[illegible] सविलासाविद्यानिवर्तकसाक्षात्कारसाधनभूतोयमें

विवर्धते स्पष्टं अपरोक्षज्ञानफलमाह अपरोक्षेति अपरोक्षात्मवि
ज्ञानं शाब्ददैशिकपूर्वकं संसारकारणाज्ञानतमसश्चण्डभास्करः
इत्थं तत्त्वविवेकं विधाय विधिवन्मनः समाधाय विगलितसंसृ
तिबंधः प्राप्नोति परं पदं नचिरात् ६५ इति तत्त्वविवेकदीपः समा
प्तिमगमत् ॥ शाब्ददैशिकं पूर्वव्याख्यातं अपरोक्षात्मविज्ञानमपरोक्षस्या
ऽत्मनो विज्ञानं संशयविपर्ययज्ञानरहितं यत् ज्ञानं तत्संस्कारकारणाऽज्ञानतमा
सः संस्कारकारणाद्यदज्ञानमस्ति तदेव तमस्तस्य चण्डभास्करः मध्याह्न
कालीनः सूर्यः वा यथा तमसः ~~[struck out]~~ तमसो निवर्तक इत्यर्थः ग्रंथाभ्यास
फलमाह इत्थमिति नरः इत्थमुक्तप्रकारेण तत्त्वविवेकं तत्त्वस्य ब्रह्मात्मैक
त्वलक्षणस्य विवेकः कोशपंचकाद्विवेचनं विधाय कृत्वा तस्मिं तत्त्वे विधिवत् शा
स्त्रोक्तप्रकारेण मनः समाधाय स्थिरीकृत्य विगलितसंसृतिबंधोऽपरादा

ज्ञानेन निवृत्तसंसारबंधस्सन् परं वर्द्धितिरतिशयानंदरूपं न चिरादविलंबेन प्रा
प्नोति सत्यज्ञानानंदलक्षणं ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राज
काचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनिवर्यकिंकरेण श्रीरामकृष्णाख्यविदु
षा विरचिता तत्त्वविवेकदीपिका समाप्ता ॥ ॥ श्री ॥ ॐ नत्वा श्री । पंचभूतवि
वेकस्य व्याख्यानं क्रियते मया । सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेश्रु
ति श्रुत्य जगदुत्पत्तेः प्राग्यज्जगत्कारणं सद्रूपमद्वितीयं ब्रह्म श्रुतं तस्य वाङ्
मनसागोचरत्वेन स्वतोऽवगंतुमशक्यत्वात्तत्कार्यत्वेन तदुपाधिभूतस्य भूत
पंचकस्य विवेकद्वारा तदवबोधनमभिप्रेत्य तत्त्वेन भूतपंचकविवेकं प्रतिजानी
ते सदद्वैतमिति सदद्वैतं श्रुतं यत्तत्पंचभूतविवेकतः वोद्धुं शक्यं ततो भूतपं
चकं प्रविविच्यते तत्र तावदाकाशादीनां पंचानां भूतानां गुणान् भेदज्ञानाय
तद्गुणानाह शब्देति शब्दस्पर्शौ रूपरसौ गंधो भूतगुणा इमे एकद्वित्रिच

 तु: पंचगुणाव्योमादिषु क्रमात् नन्वेते गुणाः किं सर्वे सर्वेषां उतैकस्यैक

 गुणा इति विमर्शयितुं नोभयथापि किंतु प्रकारांतरे सामस्तीत्यभिप्रायेणाह

एकेति तदेव प्रकारांतरं दर्शयति प्रतिध्वनिरिति "प्रतिध्वनिर्वियच्छब्दो वा

यौ बीशीति शब्दनं अनाकाशतावच्छेदक एव गुणाः स च प्रतिध्वनिरूपः वायौ

वायस्य शौं तत्र वाशाब्दमनुकरणोन दर्शयति बीसीशब्दनमिति एवमुत्तरत्रा

पि अनुकरणशब्दन द्रष्टव्यं॥ वायोस्पर्शमाह अनु — शीतस्पर्श इति वह्नौ श

ब्दस्पर्शरूपाणीति त्रयो गुणास्तत्क्रमेणाभिधीयंते वह्नौ भुगुभुगुध्वनिः उष्णः स्प

र्शः प्रभारूपमिति जले शब्दादयो रसांताश्चत्वारो गुणास्तानाह जले बुलुबुलुध्व

निः शीतः स्पर्शः शुक्लरूपं रसो माधुर्यमिति भूमौ शब्दादिगंधांताः पंचगुणास्ता

नुदाहरंति भूमौ कटकटाशब्द इत्यादिना सुरभीतरगंधौ द्वावित्यंतेन उक्तमर्थमुप

संहरति गुणा इति एवं गुणांतोभिधानमभिधाय कार्यतो भेदज्ञानाय तत्कार्याणि

ज्ञानेन्द्रियाणि तावदाह श्रोत्रमिति उक्तः स्पर्शः प्रभात् पंजले बुलबुलु ध्वनिः शीतः
स्पर्शः शुक्लं रूपं रसो माधुर्यमीरितं क्षमैकस्कयापप्रावृः काठिन्यस्पर्श इष्यते
नीलादिकं चित्ररूपं मधुराम्लादिको रसः सुरभीतरगंधौ द्वौ गुणाः सम्यग्विनिवि
ताः श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणां चेन्द्रियपंचकं कर्णादिगोलकस्थं तच्छब्दादि
ग्रहकं क्रमात् सौक्ष्म्यात्कार्यानुमेयं तत्स्वायोधा वेद्यहिर्भरवं नेषां स्थानानि
आपामरं प्रदर्शयन्ति कर्णादीति इन्द्रियसद्भावे किं प्रमाणमित्याकांक्षायां कार्यलिं
गकानुमानमित्याह सौक्ष्म्यादिति न चक्षुरूपोपलब्धिः करणजन्या क्रियात्वात्
छिदिक्रियावदित्यादि द्रष्टव्यं सौक्ष्म्यादपंचीकृतभूतकार्यत्वेन दुर्लक्ष्यत्वादित्य
र्थः एतेषां स्वभावमाह प्रायइति पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूरिति श्रु
तेरित्यर्थः प्रायःशब्देन सूचितं क्वचित्करणानामान्तरविषयग्राहकत्वं दर्शयति
कदाचिदिति कदाचित्करणस्यापिधानेऽन्तेनातिश्रवणावायोजगराम्नोच

पंचदशीटी० २४

२५

विद्यमानस्यांतरः शब्दः श्रूयते जलपानेन मदरसो वांतरस्य पर्शविभिव्यज्यते इमि

व्यक्ता भवंति नेत्रविमीलनेकृते अंतरतमंडपलभ्यते उद्गारे जातेगंधो द्वौ

ऽरहेते इत्यनेन प्रकारेणांतरग्रहणं घ्राणानामितिकर्तृविषयान्तरस्य

विषमस्यग्रहो ग्रहणामिंद्रियकर्तृकमांतरविषयग्रहणां भवतीत्यर्थः क

दाचित्पिहितेकर्णेश्रूयते वाक्यांतरः प्राणवायैः जाठराग्नौ जलपानेऽ

न्नमधुरसो व्यज्यते त्वांतरस्य शः मीलनेम्यांतरमनः उद्गारेरसगंधौ चेत्य

द्वाराणामांतरंग्रहः पंचोक्तपादानगमनविसर्गानंदकाः क्रियाः स्वाभा

विकोऽप्यसेवाया: पंचस्वंतः संभवंतिहि वाक्पाणिपादपायूपस्थैरक्षैस्तत्क्रि

याजनिः एवं ज्ञानेंद्रियव्यापारनिधाय कर्मेंद्रियाऽसत्वादिं प्रतीतसद्भावसम

र्थनायतल्लिंगभूतांस्तद्व्यापारामाह पंचेति प्रवृत्तिश्चादानं च गमनं च विस

र्गश्चानंदश्चेति द्वंद्वसमासः प्रवृत्त्यादीमगमनविसर्गानंदारव्याः पंचक्रि

यांप्रतिज्ञा इति शेषः वक्तृत्वादीनां क्रियांतराणामपि सत्वात् कथं पंचेत्य
तोऽभिप्रायं शंक्याह कर्मणीति कानि तानि क्रियाजनकानि इंद्रियाणीत्यत
आह वाक्पाणीति वागादिभिरिंद्रियैस्तत्क्रियाजननात्तासां क्रियाणां उत्प
त्तिर्भवतीति शेषः अत्रापि प्रवृत्तिः करणप्रवृत्तिकाले क्रियात्वादिकार्यलिंग
कमनुमानं द्रष्टव्यं अस्य कर्मेंद्रियपंचकस्य स्थानान्याह मुखादी
ति मुखादिगोलकव्याप्तेन कर्मेंद्रियपंचकं मनोदशेंद्रियाध्या
त्वहृत्पद्मगोलकेस्थितं तदंतःकरणं बाह्येव्यवस्थितं श्रोत्रादीनींद्रि
यैः अप्येवं व्यापितेत्येतद्गुणदोषाविचारितं सचंद्रजस्तमश्चास्य गु

स्त

णा विक्रियंते हि तैः वैराग्यं ज्ञानं निरोधार्थमित्याद्याः सत्वसंभवाः
कामक्रोधलोभमयत्नादित्याद्या रजसोत्थिताः आलस्यभ्रांतितंद्रा
द्याविकारास्तमसोत्थिताः आदिशब्देन करचरणगुदशरीरनाडि

द्रष्टव्यं हृते इदानीमुक्तदर्शेन्द्रियप्रैरकत्वेन प्रसक्तस्य मनसः कृत्यं स्थानं

वदर्शयति मनइति तस्यांतरिंद्रियत्वं तन्निमित्तकमाह तत्वेति दशे

न्द्रियाध्यक्षमेव विशदयति अक्षेति अक्षेष्विंद्रियेषु अर्पितेषु

विषयेषु अर्पितेषु सत्सु एतन्मनो गुणदोषविचारकं इदं समीची

नमिदं असमीचीनमित्यादि विचारकमित्यर्थः अयंभावो आत्म

नः प्रमातृत्वेन सर्वज्ञानसाधारणत्वाच्च शब्दादीनां च रूपादिज्ञानजनन

मात्रे चरितार्थत्वात् तद्गुणदोषविचारस्य उपलभ्यमानत्वादन्यथानुपप

त्यात् तत्करणत्वेन मनोऽभ्युपगंतव्यमिति मनसो वैराग्यकामाद्यनेक

विधवृत्तिमत्त्वं प्रदर्शनाय सत्वादिगुणत्वं दर्शयति सत्वमिति तेषां गु

णानां कारणमाह त्रिविधमिति एकोत्तरस्य अविक्रियमाणत्वमेव प्रप

ञ्चयति वैराग्यादीनां कार्याणां विभज्य दर्शयति सात्विकैरिति

सात्त्विकैः श्रद्धयान्विभ्याति: पापोत्पन्नश्च राजसैः तामसैर्नैर्भयं किंतु दृष्या

पुः त्वपरां भवेत् अत्रागंह श्रव्य यीकर्तैत्येवं लोके ति: स्पर्शश्रा व्यवस्थिर

द्वादिषु वस्तुषु भौतिकत्वमिति स्फुटं अत्र शब्दादीनां पित स्वरूपत्वज्ञक्तिस्थामत

चार्यत्वां तेषां बुद्धिस्थत्वादंतः करणादीनां सर्वेषां त्वामिन माह अत्र

त्रेति एवं जगतां स्थितिमाभिधायेदानीं तस्य भौतिकत्वज्ञानोपायमाह

स्पर्शेति स्पर्शशब्दादिषु केषु स्वैः स्पर्शादिगुणैः साहितेषु सत्सु शब्द

दिषु वस्तुषु भूतकार्यत्वं प्रत्यक्षमेवावगम्यते इंद्रियादिषु कार्यभूत भू=

कार्यत्वानिष्प्रपहत्या प्रत्यक्षागम्यानुमानाभ्यां इत्याह अन्नादावपीति

अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणास्तेजोमयी वागित्यादि शास्त्रम

नुमानं च विमतानि श्रोत्रादीनि भूतकार्याणि भवितुमर्हंतीति भूतान्वयव्यतिरे

कानुविधायित्वात् यद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्तत्कार्यं दृष्टं यथा

 इदन्वयव्यतिरेकानुविधायीदात्मत्वेनस्त्वा यदिदंस्य्ताप्याचेमानि तस्मात्तत।
 व्येति तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वंच षोडशकलः सौम्यपुरुषइ

त्यादिनाछांदोगश्रुतौमनसः श्रुतं तद्वदत्रापि द्रष्टव्यं एवंभूतानिभौति
कानिविविच्य दर्शयित्वाऽत्र श्रुतां सदेवसौम्येदमग्रआसीदित्यासाद्विती
यं ब्रह्मप्रतिपादिकां श्रुतिंव्याचष्टारा स्तन्नावाक्यस्यैतस्येदंपदस्यार्थ
माह एकादशेति प्रत्यक्षाद्यादिभिः सर्वैः प्रमाणैः श्रुतिशब्दाद शाक्षा
त्रैश्च यावत् किंचिज्जगदवगम्यते तत्सर्वं सदेवेत्यादिवाक्यस्थेनेदं
पदेनाभिहितमित्यर्थः एवमिदंशब्दा[illegible]पायदर्शितां श्रुति मभि=
धेयमेवाचष्टेः पठति= इदं सर्वमिति [illegible]दशेद्रियैर्वृत्त्या शास्त्रेःगा
म्यवगम्यतेयावा किंचित्दृश्यते एतादिदं शब्दोदितं जगत् इदं सर्वं प्र
ाक्सृष्टेरेकमेवाद्वितीयकं सदेवासीन्नामरूपे नाभूदित्यारुणेः

र्वच: वृक्षस्य स्वगतो भेद: पत्रपुष्पफलादिभि: वृक्षान्तरात्सजातीयो वि
जातीय: शिलादित: अरुणस्यापत्यं आरुणि: उद्दालकस्तस्य वचनमि
त्यर्थ: एकमेवाद्वितीयमिति पदत्रयेणाभिवक्तानि स्वगतादिभेदत्रयं
प्रसक्तं निवारयितुं लोके स्वगतादिभेदत्रयं तावद्दर्शयति वृक्षस्येति
एवमनात्मनि भेदत्रयं प्रदर्श्य सद्वस्तुन्यपि प्रसक्तं तद्भेदत्रयं श्रु
त्र ति: पदत्रयेण निवारयतीत्याह तद्वदिति वस्तुत्वसामान्यादनात्मनीव
सद्रूपात्मन्यपि प्रसक्तं स्वगतादिभेदत्रयं एक्याऽवधारणाद्वैतप्रति
षेधाभिधायकै: एकमेवाद्वितीयमिति त्रिभि: पदै: क्रमेणानिवा
रयति इत्यर्थ: सतस्तावत् न स्वगतभेद: शंकितुं शक्यते
ऽवयवानिरवयवत्वादित्याह सत इति नामरूपयो: सदवय
वत्वं किं न स्यादित्याशंक्य सृष्टे: प्राक्तयोरभावान्न सद्

पंचदशी- द्वाः सत्त्वमित्याह नामरूपेति तथा सद्वस्तुनो भेदत्रयं प्राप्तुं निवार्यते ऐ प॰दी॰का
२७ क्यावधारणाद्वैतश्रुतिभिर्द्योतितैर्भिः क्रमात् सतो भावयबाधं क्या
27 तदंशस्यानित्यत्वात् नामरूपेणगतस्यांशोनयोरप्यनुद्भवात्
नामरूपोद्भवस्यैवसद्भिवत्त्वात्तदंशहितः प्रशान्ततयोद्भवत्त्वा
त्वनिरंशं सघाभाविवत्त सदंतरं सजातीयनवैलक्षण्यवर्जनात्
नामरूपोपाधिभेदविनानैवसतोभिदा कलिनमाह तस्मादिति
अत्राऽयंप्रयोगः सद्वस्तुस्वगतभेदशून्यं भवितुमर्हति निरवयवत्वात्
गगनवदिति मास्तुस्वगतभेदः सजातीयभेदः किं नस्यादित्याशंक्य तत्स
जातीयं सदंतरमिति वक्तव्यं नतं निरूपयितुं शक्यते सतो वैलक्षण्याभावा
दित्याह सदंतरमिति ननुघटसत्ता पटसत्तेति सतो भेदः प्रतिभासते
इत्याशंक्य घटाकाशमहाकाशवदौपाधिको भेदो नत्वतो भातीत्याह

नामरूपोपाधी[illegible] कार्यायंप्रयोगः सवस्तुसजातीयभेदरहितमुपाधिपरा

मर्शमंतरेणाविभाव्यमानभेदत्वात् गगनवदिति भवतुतर्हि विजातीया जा

द्भेद इत्याशंक्य सतोविजातीयस्य असतस्य सत्त्वेनैन प्रतियोगित्वासंभवेनैतत्प्र

तियोगिकोपि भेदो नास्तीत्याह विजातीयमिति फलितमाह क्रमेवेति वि

जातीयमसत्तन्नखल्वस्तीतिगम्यते नास्यातः प्रतियोगित्वं विजातीया

द्भिचकृतः एकमेवाद्वितीयं सत् [illegible] वस्तु केचन विह्वलाः सदेवेदंप्र जा

रामीदित्यवतारयन् मग्नस्याव्योयप्याद्वशीगाविह्वला[illegible]प्यास्य

धीः अखंडैकरसे [illegible]त्वानिः प्रचारा बिभेत्यतः गौडाचार्यैर्निर्विक

ल्पसमाधावन्ययोगिनां साकारब्रह्मनिष्ठानामत्यंतंभयमन्विरे अत्र

स्पर्शयोगन्नामेयद्दुर्दर्शः सर्वयोगि[illegible]भिः योगिनोबिभ्यति ह्यस्माद

भयेभयदर्शिनः इदानीं स्पष्टतामनिरवनवन्यायेनसद्वैतमेवद्द्द

भिभिः

चित्तं हर्षपदमाह अत्राचिंत्येति विद्वल्लत्वे दृष्टांतमाह मग्नस्येति दार्ष्टांति
कं योजयति तथेति अस्याऽस्य मादिनः ज्ञातावेकवचनं धीरं ततः अ
स्तां अखंडैकरसं वस्तु श्रुत्वा निःप्रचारा साकारवस्तुनी वाऽखं
डैकरसे वस्तुनि प्रचाररहिता सती अतोऽस्माद्वस्तुनो बिभेति उक्ता
र्थे आचार्यसंमतिं दर्शयति गौडाचार्य इति केन वाक्येनोक्तवंत इत्या
कांक्षायां तदीयं वार्तिकमेव पठति अस्पर्शेति योयमस्पर्शयोगा
ख्यो निर्विकल्पकः समाधिः एष सर्वयोगिभिः साकारध्याननिष्ठैः
दुर्दर्शः दुःखेन द्रष्टुं योग्यः दुःपाय इत्यर्थः तत्रोपपत्तिमाह योगि
न इति हि यस्मात्कारणात् योगिनः एवोक्ताद्वैतदर्शिनः अभयेन भयं
पश्यन्त्ये भयशून्ये समाधौ निर्जनिर्वाला इव भयदर्शिनो भयहेतुत्वं कल्प
यंतोऽस्माद्योगा दूरे ति प्राप्नुवंति श्रीमदाचार्यैरत्ति एतदभिहित

द्री देशे

मित्याह भगवत्तत्त्वपादाङ्ख्याति भगवत्तत्त्वपादाङ्घ्रपुष्कतर्क
पद्धूनमत्र अत्राकुमाध्यामिका भ्राता नचिंत्येस्मिन्दसदात्मानि तद्वार्कं ति
फलति अनाद्वत्येति इदानीमनद्वादं विकल्पपञ्चपाति शून्या
मिति शद्वन्यभासी दित्यनेन वाक्येन शून्यस्य सत्तायोगीत्वंया
तद्भूयत्तां वाक्यपट्टति विकल्पार्थः तदुभयं सत्ता संबंध रूपत्वं तद्द
शू= सार्द्धन्यस्य व्याहतत्वमनुपज्यतइत्यर्थः अनादृक्षति मोरव्यो
दि मेवोत्रास्तममास्तिवैनैः आपदिरैविरागत्व मत्वमनुमानेकयत्नुपः
दि शून्यमासीन्निरूपेमधागंवासदात्मातां शून्यनततद्युक्तमनुपंव्या
हतत्वतः नपुनः सतमसासत्यूयेनापिवाहतेतमोमयः सच्छून्ययो
विरोधित्वाच्छून्यमासीत्क्वचिद् वियदादेनामरूपमायेयादि
विकल्पिने शून्यस्यनामरूपेचततथाचेज्जीव्यतांचिरं सतोपिनाम

पंचदशीटी. रूपेद्धकल्पिते चेत्त दावद क्रजेतिनिरधिष्ठानेन भ्रमः क्वचिदीदृष्यते न्याय प.दी.का

२९ हेयत्वमेव दृष्टांतपूर्वकं दृढयति नयुक्त इति ननु भवन्मतेपि वियदादीनांवि

विकल्पे ब्रह्मणि सत्वं व्याहतमित्याशंक्याह चिरात्तर्हि इत्यस्यापिनामरू

पेसद्वस्तुनि कल्पिते इतिवदते बौद्धं स्यापसिद्धांत इत्यभिप्रायेणाह इत्य

स्येति ननु तर्हि घटइत्यत्त्वबसद्वस्तुनोपि नामकल्पिते एवांगीकर्त्तव्यमेव न मते बास

वयोर्नामरूपयोरभावादिति शंकते सत्तेत्यादि विकल्पाऽसहत्वाच्चायंपक्षस्त्वो

नुपपन्न इत्यभिप्रायेणापरिहरति तदेति अत्र पञ्चमीं प्रायेणं सत्तोनामरूपेकिंस य: =

ते कल्पिते उताऽसतीत्यत्र थजगति नाद्यः अन्यस्य रजतादेर्नामरूपयोरन्य

त्र शुक्तिकादावारोपदर्शनात्ततोनामरूपयोः सत्येव कल्पनायोगात् नाद्वि

तीयः असत्तोनिरात्मकत्स्यचाधिष्ठानत्वायोगात् न तृतीयः सत उत्प

न्नस्य जगतः नामरूपकल्पनाधिष्ठानत्वानुपपत्तेरिति माभूदधि

ननु

धिष्ठानमनयोः कल्पना किं न स्यादित्याशंक्याह नित्यधिष्ठान इति ननु सदे
वेदमग्र आसीदित्यत्र यथा व्याख्यातं तथा तत्त्व आदेव सोदमग्र आसीदत्रापि
दोषोऽस्तीति आशंक्यते सदासीदिति शब्दार्थभेदे वैयर्थ्यमापत्तेत् अभेद
पुनरुक्तिः स्यात् नैव लोके न घेदनरागात् तथा हि सदासीदिति शब्दभेदयो
रभेदो लिंवाणवागन्योन्ये धेतहानिर्नास्ति चेत् पुनरुक्तिः स्यादतः सदासी
दित्यनुपपन्नं इति द्वितीयपक्षमादाय परिहरति नैवमिति पुनरुक्तिदोष

स्य पकः परिहार इत्याशंक्याह लोक इति लोके एवंविधेषु प्रयोगेषु पुनरुक्त्य
भावः कथम् इत्याशंक्याह कर्तव्यमिति कर्तव्यं कुरु तेवाक्यं ब्रूतघायस्य
घातः इत्यादिवाक्यानां विशेषवृत्त्या [illegible] अदृतीरतां भवत्येवं लोके प्रकृतो
किमायातमित्यत आह इत्यादीति ननु अद्वितीयवस्तुनि भूतकालभावा
दग्र आसीदित्युक्तिरनुपपन्नेत्याशंक्याह कालेति कालस्याभावे पुरेत्य

पं० दशी टी० क्तिः कालवासनया युक्तं शिष्यं प्रत्येवैतन्नाद्वितीयं न हि शंकते नन्वजाग प० दी० का०

३० दुत्पत्तेः प्रागजगदभावेन सद्वितीयत्वं ब्रह्मणः इत्याशंक्याह त्रिष्वद्वैते द्वै

तवासनाविष्ट ज्ञप्तिबोधनार्थं भ्रान्तिकल्पनीयमित्याह तेनेति त्वा

इदानीं सिद्धान्तरहस्यमाह चोद्यमिति चोद्यं वा परिहारो वा क्रियतां द्वैतभा द्वे=

ऋ द्वैतभावया वया चोद्यं नास्ति नापि तज्ज्ञैः व्यवहारदशायां चोद्यादिकर्तव्यं परमार

र्थतस्त्वद्वैते समवतत्त्वमित्यर्थः परमार्थतो द्वैताभावे श्रुतिं प्रमाणयति

तदेति तदात्मेति मित्र गंभीरं न तेजो न तमस्ततं अनाख्यमनभिव्य

क्तं सत्किंचिदवशिष्यते इति मित्तं निश्चलं गंभीरं दुःखगाहमनसादि

अविषयीकृतं स्वप्रकाशं तेजः तेजस्त्वनधिकरणं तमस्तमोविलक्षणं अ

व्या= नवारणं घमावं ततं व्याप्तं अनाख्यं आख्यातुमशक्यं अनभिव्य

क्तं चक्षुरादिभिरप्यविषयीकृतं सत् शून्यविलक्षणं अत एव किंचि

दि

दिदं तत्पानिर्दिष्टुमशक्यं अवशिष्यते द्वैतनिषेधावधित्वेनाऽवशिष्टत्वा-
त इत्यर्थः नन्वनुमानेन नित्यत्वस्य अन्यादेरनित्याकाश-
स्याऽसत्त्वं कथं अंगीक्रियत इति शंकते नन्विति ननु अन्यादि-
कं यावन्न परमाणुरवंतनाशत: कथं तावियत्तो सत्त्वं बुद्धिरोहतीत्येवं
चेत् इष्टोंऽतताऽदृष्टमेनपरिहरति सत्यंतमिति सत्यं तं निर्जगद्व्योम-
वत्प्रतिबुद्धिमाश्रिता तथैव संसारिणां कुतोऽनाश्रयत्वमिति सत्यं
तं निर्जगत्त्वजगन्मात्तरहितमित्यर्थः नाहि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति न्या-
यमाश्रित्य चोदयति निर्जगदिति निर्जगद्व्योम दृष्टं चेत्तत्प्रकाशतमसी
विना क्व दृष्टं किं च ते पक्षे न त्वत्यवत्त्वं वियत्त्वं तु दर्शनमेवाऽसिद्ध-
मितिपरिहरति प्रकाशेति अप्यासिद्धातोपीत्याह किं चेदिति ननु
दर्शनाभावः सहत्कन्यापि समानः इत्याशंक्य सततं सर्वत्रानुभवसि-

वु:

द्वित्वान्नैवमित्याह सद्वस्त्विति सद्वस्त्वद्वयं त्वस्माभिर्निश्चितं तत्तु
श्रूयते तत्सुषुप्तिस्थितौ न शून्यत्वं शून्यत्वे द्रष्टृवर्जनात् ननु तत्सुषु-
भाव शून्यमेवेतरस्य कस्यापि प्रतीत्यभावादित्याशंक्य शून्यप्र-
तीत्यभावाच्छून्यमपि न संभवतीत्याह न शून्यमिति ननु तर्हि
संवृत्त्यभावात्सत्त्वमपि न घटत इति शंकते सद्बुद्धिरिति सद्बुद्धिरपि चेन्ना-
स्ति मास्त्वस्य स्वप्रभत्वतः निर्मनस्कत्वसाक्षित्वात्सन्मात्रं सुगमं नृणां
तस्य स्वप्रकाशत्वान्न तद्बुद्ध्यभावो ऽनिष्ट इति परिहरति मास्त्विति
सुगोचर बुद्ध्यभावे कथं सद्वस्त्ववगन्तुं शक्यत इत्यत आह निर्मन-
स्कत्वेति एवं निःप्रपंचस्य साक्षिणः सुषुप्तिस्थितौ भानं प्रदर्श्येति दृष्टां-
तवलेन सृष्टेः प्रागपि सद्वस्तु न यथावगन्तुं शक्यत इत्याह मनोजृंभ-
णरहितं यथा इति मनोजृंभणरहितत्वे यथा साक्षी निराकुलः माय

याज्जृंभितः सर्वमत्तचैव निराकुलं मायाः किं लक्षणा इत्यत आह निस्तत्त्वेति
निस्तत्त्वा कार्यगम्यास्य शक्तिर्मायाग्निशक्तिवत् नहि शक्तिः क्वचित्क
श्चित् बुध्यते तेकार्यतः प्रागनिस्तत्त्वात् जगत्कारणभूतात्तद्वस्तुनःस्व
रूपकं सत्त्वरहिता कार्यगम्या वियदादिकार्यलिंगगम्याऽस्य सद्वस्तु
नः शक्तिर्वियदादिकार्यजननसामर्थ्यं मायेत्युच्यते वस्तुतस्व
रूपातिरिक्तशक्तिसद्भावे दृष्टांतमाह अग्नीति यथा वह्न्यादिस्वरूपाति
रिक्तं स्फोटादिलिंगगम्यं वह्न्यादिकार्यनिष्ठं सामर्थ्यमस्ति तद्वदित्यर्थः
शक्तेः कार्यलिंगगम्यं व्यतिरेकमुखेन द्रढयति नहीति नतद्वस्तु
नतः शक्तिर्नहि बहुः स्वशक्तिता माधिलक्षणतायां तु शक्तेः किंतत्त्व
मुच्यतां एवं शक्तेः कार्यलिंगगम्यत्वमुपपाद्य निस्तत्त्वरूपतामुपपा
दयति नतद्वस्त्विति अयमभिप्रायः सद्वस्तुनः शक्तिः किं सती उतासती

पं॰ दशी टी
३२

न तावत्सती तथात्वे सतोऽभिन्नत्वेन तच्छक्तित्वायोगात् उपदर्शितमा | प॰ दी॰ का
ह नहीति द्वितीयेपि किं नरविषाणतुल्या उत सद्विलक्षणेति वि
कल्पाभिप्रायेणाद्यं दूषयति सद्विलक्षणा त्वन्यायांत्विति तत्राद्यं यदसन्नद्य
दूषयति शून्यत्वमिति शून्यत्वमिति चेच्छून्यं मायाकार्यमितीरितं
नाशून्यं नापि सद्यादृक्तादृक्तत्त्वमिहेष्यतां मायायास्त्वरूपं सत्वाऽस
त्वाभ्यामनिर्वचनान्न हीमित्यभिप्रायः अस्मिन्नर्थे श्रुतिं प्रमाणय
ति नासदिति तमस्यासीत्तय सागरनह मयग्रे हैंत्यादिश्रुतिः प्रमा ॥ इ॰
णमित्यर्थः तर्हि तम आसीदिति कथं सत्त्वमुच्यत इत्यत आह
अंतिबोधादिति फलितमाह अत एवेति अत एव द्वितीयत्वं शून्यवन्नहि ग
णयते न लोकैश्चेन्न तच्छून्यो जीवितं लिख्यते दृष्टान्त यतः सत्त्वं मायार
पा नास्त्यत एव शून्यस्येव मायायाः अपि द्वितीयत्वं न गण्यते हि नैवा

द्वियत इत्यर्थः अन्तस्य द्वितीयत्वानंगीकारे दृष्टांतमाह नश्लोक इति
ननु शक्त्याधिक्ये जीवितान्तधिक्यं दृश्यमेऽतः शक्तेरविष्टस्य कृजीवि
तत्वात्तत्वमस्तीतिशंकते शक्तीति नशक्तिजीवितत्वद्वैने कारणमवि
नतत्वार्यपुरुषादीति परिहरति नचेतीदाष्टौतिकेयोजयति
तथेति मायाच्छक्त्या सद्वितीयत्वं सतोपितत्कार्यमात्रद्वत्याशं
क्यतस्य तदानीमसत्वात्तेनापि न सद्वितीयत्वं इत्याह शक्तीति ननुसच्छ
क्ति सती सर्वत्र वर्तते उतैकदेशे नाद्यः मुक्तैः प्राप्यब्रह्माभावप्रसंगा
त् द्वितीयः निरंशस्तेन विरोधित्वादित्याशंक्याऽद्यानंगीकारत्वा इ=
द्वितीयपरिहारोवीत्यस्य इत्यभिप्रायेणाह नकृत्स्नेति एकदेशवृत्तौ दृष्टांत
माह घटेति शक्तेरेकदेशवृत्तित्वे प्रमाणमाह पादोस्येति शक्त्या
धिक्ये जीवितं चेद्दृष्टं नेतत्र इति विकल्प नशक्तिर्जीवितं तत्कार्यपुरुषादि

पंचदशी. कं तया सर्वथा शक्तिमत्त्वस्य नह्यपगमानात्क्वचित शक्तिकार्यं तत्रैव पं.दी.का
३२ वाप्तिरिति द्वितीयं शंकते कथं न कृत्स्नब्रह्मवृत्तिः सा शक्तिः किंत्वेकदेशभाक्
37 घटशक्तिर्यदा भूमौ स्निग्धमृद्येव वर्तते न केवलं युक्तिरेव प्रमाणं
स्मृतिरप्यस्तीत्याह विष्टभ्येति पादोस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्तीति स्वयंप्रभे इत्ये
कदेशवृत्तित्वं मायाया वदति श्रुतिः विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशे
नास्थितो जगत् इति कृष्णोऽर्जुनायाह जगत्त्वेकदेशतां इदानीं निर्मा
यत्वरूपसद्भावप्रमाणमाह सभूमिमिति स भूमिं विश्वतो वृत्वा ह्यत्यतिष्ठ
द्दशांगुलं विकारावर्ति चात्रास्ति श्रुतिस्तवेद्दनो वचः विकारावर्ति
वत्याहि स्थितम्माहेति तत्र तत्कारवचनमित्यर्थः तर्हि निरंशत्वे वि
रोध इत्यस्य कः परिहार इत्याशंक्य नास्तव निरंशत्वाभ्युपगमान्नावि
रोध इत्याभिप्रायेणोदाहृतश्रुत्यामभिप्रायमाह निरंशोपीति निरं

वर्णास्त्रिगुणात्मिकास्ते चित्रं नानाविधं यथा विक्रियाविपित्वेन क्रियन्ते इति विक्रियाः ५पं० ३

शेऽयं शमापेक्ष्य कुहन्त्र शेषेति एवंसत: तज्ञाबयोतरं ब्रूते अक्रान्ति: प्रात्यहिते वि
रागी यदर्थं ब्रह्मणि मायासमर्पिता तदिदानीमाह सत्त्वामिति सत्त्वमाश्रिता
शक्ति: कल्पयेत्याति विक्रिया: कार्यविशेषा इत्यर्थ: तत्र दृष्टान्तमाह वर्णा
इति वर्णा रक्तपीतादयो धातुविशेषा: तत्र प्रथमं कार्यं दर्शयति आ
द्य इति आद्यो विकार आकाश: सोऽवकाश: स्वरूपवान आकाशोऽस्ती
ति सत्त्वमाकाशेऽप्यनुगच्छति तत्स्वरूपमाह स इति आकाशस्य ब्रह्मकार्य
त्वे हेतुमाह आकाश इति तत: किमित्यत आह एकेति एकस्य भावं
सत्त्वमाकाशोऽपि: स्वभावक: नावकाश: सति व्याप्तिसत्वे सोऽपि द्वयं
स्थितं उक्तमर्थं विशदयति नावकाश इति सति सद्वस्तुन्यवकाशो
नास्ति तत्स्वभाव एक एव आकाशे तस्य च तत्स्वभावश्च एषोऽप्यव
काशस्वभावोऽपि नि:सिद्धयं स्थितं विघत इत्यर्थ: सदाकाशयोर

॰ दशीटी॰ कश्चित्स्वभावत्वं प्रकारान्तरेणाप्युत्पादयति यथेति यथा प्रतिध्वनि प॰ दी॰ का

३४

3४

व्योम्नि गगने नासौ समुदीर्यते व्योम्नि हि सा शून्ये तेन सदेकं घिनु रणं वि

यत् प्रतिध्वनिर्व्योम्नि गगने इत्युपादिनम घस्तादसौ प्रतिध्वनिः

सघृत्तानि वेद्यते नोपलभ्यते व्योम्नि तु स ध्वनीसस्थाब्दाद् मावयु

पलभ्यते तेन कारणेन सदेकस्वभावं वियद्विगुणं द्विः स्वभावं कथि

त्यर्थः नन्वाकाशस्य सतः ब्रह्मकार्यत्वे आकाशस्य सतोति स

त आकाशा घमता कुतः प्रतिभातीत्याशङ्क्याह यथा पाति किरिति

यामाया सघृत्ते न्याकाशं कल्पयति माप्र्यमतः सत्योन्मोरसदेक

स्पयति उक्तं धर्मधर्मिभावं वैपरीत्येन कल्पयति अत आकाशस्य

सत्यतिभानमुपपद्यते इत्यर्थः मायाया वैपरीत्यं कथं कृतमित्याशं

क्याह मतइति यथा कल्पयेत्वात्मासत्योन्मोरमिं नतां आपा

य धर्मधर्मित्वं व्यत्ययेन व कल्पयेत् सत्तो व्योमसत्त्वमापन्नं व्योम्नः सत्ता
त लौकिकाः वस्तुतत्त्वविचारे क्रियमाणे सदो घटरूपत्वमिव सत्तो
व्योमसत्त्वमापन्नं सद्वस्तु न त्वाकाशरूपत्वं प्राप्तं लौकिकाः प्राणिनः शा
स्त्राध्यसध्येतार्किकाश्च न वैपरीत्येन व्योम्नो गगनस्य धर्मिताः सत्ता
सद्रूपत्वं जातिं वावगच्छंति जानंति नन्वन्यस्यान्यथा प्रतीतिरनुपपन्नेत्या
शंक्याह मायाया इति तद्विपरीतदर्शनेहेतुत्वं मायायाः प्रोक्तमित्यर्थः
मायाया विपरीतप्रतीतिहेतुत्वं लौकिकन्यायेन प्रदर्शनेन स्पष्टीकरो
ति यथेयेति तार्किकाश्चावगच्छंति मायाया उचितं हि तत्र यद्यथा
वर्तते तस्य तथात्वं भातिमानतः अन्यथात्वं भ्रमरोगीतिन्यायो यं सार्वलौ
किकः यत् शुक्त्यादि यथायेन शुक्तिकादिरूपेण वर्तते तस्य यथात्वं
शुक्त्यादिरूपत्वं प्रमाणात् स्फुरति अन्यथात्वं रजतादिरूपत्वं वा

द्रूपेणा भ्रांत्याप्रतीतिमात्रमित्ययंन्यायः सर्वलोकप्रसिद्ध इत्यर्थः एवंभ्रां प० दी० का
त्याविपरीतमर्थंदर्शयित्वातंनिवर्त्यकपायमाह एवमिति एवंप्रकृतिर
विचारात्प्राकृयथावद्वस्तुभासते विचारेण विपर्येति सततंचिंत्यतांवि
यत् एवमुक्तेन प्रकारेण प्रकृतिविचारात् प्रांक्प्रकृत्यर्थविचारात्पू
र्वंयद्वस्तुयत्स्वरूपंब्रह्म भ्रांत्यायथायेनगगनादिरूपेण वर्तते तत्
प्रकृत्यर्थपर्यालोचनेन विपर्येतीतिगगनादिभावंपरित्यज्यस्वरूपंब्रह्मैव
भवति ततः प्रकृतिविचारेणावस्तुयाथात्म्यदर्शनसंभवाततद्विपञ्चि

त्यतामित्यर्थः विचारस्वरूपमेवदर्शयति भिन्नेति भिन्नेवियत्सती
शब्दे भेदाद्भेदस्यभेदतः वाय्वादिष्वनुवर्तंमान् वक्तुव्योमेतिभेदधीः
भिन्ने इति प्रतिज्ञानेत्येहेतुमाह शब्देति [illegible] द्वयोरपर्यायत्वादि
त्यर्थः हेत्वंतरमाह भेदस्यैति तमेवहेतुं विवृणोति वाय्वादिष्विति सप्तादा

दि

दिषु भूतेषु सद्भावः सत्ता इत्येवंप्रकारेणानुवृत्ते भासते भ्यो भिन्नैव
भासत इति यत् ज्ञानं सा भेदधीर्भेदबुद्धिरित्यर्थः एवं सदाकाशयोर्भे
दबुद्धिं प्रसाध्य व्योम्नः सत्तेति भ्रान्त्या प्रतीतस्य धर्मधर्मिभावस्य विचारेण
विघटयेदं दर्शयति सदास्त्विति सत्त्वाधिकरणत्वाद्धर्मि व्योम्नस्तु धर्मिता
धियास्ततः पृथक्कारे ब्रूहि व्योम किमात्मकं रूपरसादिष्वनुवृत्तस्य द्रव्य
स्येवाकाशवाय्वादिष्वनुवृत्तस्य द्रव्यस्यैवमाकाशवाय्वादिष्वनुवृत्तस्य सतो
धर्मित्वं रसादिभ्यो व्यावृत्तस्य रूपस्येव वा य्वादिभ्यो व्यावृत्तस्य नभसो
धर्मधर्मित्यर्थः ननु तर्हि द्वयोर्भेदबुद्धिर्न स्वरूपस्य व्यापावा सत्त्ववत्तथा सतो
भिन्नस्य नभसोपि स्यादित्याशङ्क्य सद्व्यतिरिक्तस्य नभसोपि दुर्निरूप
त्वान्नैवमित्याह धियेति दुर्निरूपत्वमदुर्निरूपत्वमसिद्धमिति शङ्कते
स्वकाशात्मकमिति तर्हि सतो विलक्षणत्वादसदेव स्यादिति परिह

पंचदशीटी रति असदिति सत्तोविलक्षणस्या ऽसत्वंनास्तीति वेदतोदोषमाह भिं प-दी-का
नमिति अवकाशात्मकंतच्चेदसत्तादिति चिंत्यतां भिंनंसत्तोऽसच्चनेत्विर
वत्विचक्षाहनित्सत्वे असत्वेभावंनस्यादिसाशंक्या असत्वेभानंस्या
दित्याशंक्यातुच्छविलक्षणत्वाद्भानंनविरुध्यत इत्याह भातीतिचैदितिर
भातीतिचेद्भातुनामरूपत्वांभापिकस्यतत् पदत्तद्भासमानंतत् भिं
चद्याक्त्वमगजादिवत् तमाविरोधंदर्शयितुंमिथ्यावस्तुनोलक्षणां
सदृष्टांतमाह यदसदिति यद्वस्तुस्वरूपेणा ऽविद्यमानमपिभासने
तत्तथप्रगजादिवन्मिथ्येत्यर्थः ननुनियमेनसहोपलभ्यमानयोर्भ
दोनदृष्टचर इत्याशंक्याह भातीति जातिव्यक्तीदेहदेहीगुणा
द्रव्येयथाऽपृथक् भेदोयद्यपि×तथापि× बुध्यते मानिश्चितोनभव
तीतिशंकते बुद्धोपीति नियतसतो तथैवास्तुपार्थक्यं कोऽत्रविस्मयः

३६

७८

बुद्धेरपि भेदेनो चित्ते निरूढिं यातिचेत्तदा अनेकाग्र्यात्मकांशयाद्यात्मरूप
भावोऽस्यनेवद् अस्य परिहारं वक्तुं निश्चयाभावेकारणं पृच्छति
अनेकाग्र्यादिति आद्यपरिहारमाह अप्रमत्त इति अप्रमत्ताभव
त् ध्यानादाद्येन्यस्मिं विवेचनं कुरु प्रमाणाणां शक्तिं स्यां तत्तारूढत
मोभवेत् आद्य प्रथमो विकल्पे ध्यानात्तव इत्येकत्वात्ताध्यान
मित्युक्तलक्षणाद् प्रमत्तो भव स्वाधानो भव इति यावत् द्वितीयपरि
हारमाह ततः किमित्यत आह तत इति ततोऽपि किमित्यत आह ध्या
नादिति ध्यानं पूर्वोक्तलक्षणं मानं नाभिन्नोवियत्तत्तीश्वाद्वोभेदाद्
द्वेष्याभेदत इत्यत्रोक्तं शक्तिसकसपदलक्ष्याधिकव्याप्तित्वादित्यादा
युक्ता एते ध्यानादिभिर्वियत्ततो भेदो चित्तो निरूढिं याति सातिवया

पं. दशीही. त्कदाचिन्नासत्यं किंतुसर्वदैवभारतः सद्वस्त्वपिधि इवदव काशवन्नच प. दी. का
२७ नैवभवतीतिशेषः वियत्सत्यत्वनिलेचनेफलमाह ज्ञस्यभातीति
37 ज्ञस्यभातिमदाव्योमनिस्तत्वोल्लेखपूर्वकं सद्वस्त्वापिविभात्यस्यनि
त्व षिद्धपुरःसरं वियन्मिथ्यात्वंमतोवस्तुत्वंचसदाचिंतयतः किंभव
तीत्यतआह वामनायामिति वामनीयाप्रवृत्तायांवियत्सत्त्वबा नाः
दिना सन्मात्रावोधयुक्तंचदृष्ट्वाविस्मयतेबुधः बुधः वियत्सतोः तत्
त्ववेत्तागगनस्यसत्यत्वंद्रूवाणानिरवकाशसद्वत्ववबाधरहितं
चदृष्ट्वाविस्मयंप्राप्नोतीत्यर्थः उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिश
ति एवमिति एवमाकाशमिथ्यात्वमत्सत्यत्वेववासिलोन्यायेना
न्येनवाय्वादेःसद्वस्तुप्रतिवियतां नत्वाकाशाकार्यस्यवायोर

कारणात्मूर्त्तेन सद्वस्त्वेनातादात्म्य प्रतीत्ययोगात्सतो विवेचनमप्रयो
जकमित्याशंक्य साक्षात्संबंधाभावेपि परंपरया संबंधोऽस्तीत्याह
सद्वस्त्वितीति सद्वस्त्वन्येकदेशास्थ्यामायातत्रैकदेशगं विये
त्तत्राप्येकदेशगतो वायुप्रकल्पितः एवं सद्वाय्वोः संबंधं प्रदर्श्य तत
योर्द्वयमतोऽभेदज्ञानाय वायोप्रतीयमानान्धर्मानाह प्रोक्तस्पर्शा
विति प्रोक्तस्पर्शौ गतिवेगौ वायुधर्मौ इमे मताः त्रयस्वभावास्सद्मा
य्वाव्योम्नां येतेपि वायुगाः एवं ज्ञातिव्यावर्तिकान्धर्मान्निर्भिधाय कारणा
नः प्राप्तांस्तानाह त्रय इति सन्माया व्योम्नां ये त्रयः स्वभावाः शीतल
विशेषास्तेपि वायुवाय्वोर्विद्यंते इत्यर्थः के धर्मा इत्यतस्तत्राह वायु
रिति वायुरस्तीति सद्भावसतो वायोरप्यकृतनानिस्तत्वरूपता
मायास्वभावो व्योमगो ह्यानिः वायुरस्तीति व्यवहारहेतुसद्रूपत्वं

पं॰ दश्टी॰
३८
38

स्वस्त्ताने वध्यमत्तिरणीय इत्यर्थः ननु व्योमविवेचनप्रस्तावे वाय्वादिष्व प॰ दी॰ का
नुवृत्तं सन्नतु व्योमेति भेदधीरित्यत्र वाय्वादावाकाशानुवृत्तिर्निवार
यिता इदानीं व्योम्नोऽनुवृत्तिरपि धीयतेऽतः पूर्वोत्तरविरोध इति
शंकते सतोऽनुवृत्तिरिति व्योमानुवृत्ती रघुनोच्यत इति शेषः
व्योमानुवृत्ती रघुनाकथं न व्याहतं वचः सतोऽनुसन्धिव्योम्नोऽने वृत्तिः
तिप्रेरितं पूर्वमवकाशप्रदत्वरूपानुवृत्तिर्निवारिता इदानीं ध
र्मानुवृत्तिरेवाऽभिधीयते न स्वरूपानुवृत्तिः अतो न व्याहतिरिति परि हारः
च्छिद्रेति छिद्राऽनुवृत्तिर्व्रीहीतिपूर्वोक्ती रघुनाथ्विदं प्राक्कव्यु
त्तिरेवोक्ता वचसो व्याहतिः कुतः ननु वायोः सद्भूतत्वादाद
सत्वतान गामाभायाम य त्वं यदुच्यते तत्र स्वर्व्यक्ताख्यरूपमायावे

तत्त्वरूपादमायामयत्वं मयि किं न स्यादिति चोदयति नन्विति
ननु सद्रूपत्वात्पार्थक्यादत्वं सचेतनाकथं अव्यक्तमायावैषम्या
दमायानयत्वापि नो नाव्यक्तत्वमस्याप्रयोजकं किंतु नित्तत्व
रूपत्वं तत्तु मायायामिव नायपदावप्यक्तीति न मायामयत्व
हानिरिति परिहरति नित्तत्वेति नित्तत्वरूपतैवान्नमयात्व
स्य प्रयोजिका मायाप्राकृतिकार्ययोरव्यक्ततुल्याव्यक्ताव्यक्तत्व
भेदिनोः ननु प्राकृतिकार्ययोरुभयोरपि नित्तत्वरूपता
यामविशिष्टायांव्यक्ताव्यक्तत्वलक्षणो भेदः कृत इत्याशं
क्य तद्विचारप्रसक्तानाऽनुपयुक्त इति परिहरति सदसत्त्वेति
सदसत्त्वविवेकस्य प्रकृततत्त्वात्माचिंत्यत्वात् अमतो वा तस्येमे

रूपं ५

पं॰दशी॰टी॰ दृक्त्वात्तां तच्छितया त्राकिं त्रासत्तो माया तत्कार्यरूपस्या वांतर प॰दी॰का

३९ भेदो व्यक्ता व्यक्तात्व इत्यर्थः फलितमाह सच्चास्त्विति सच्चक्त

७९ ब्रह्मविशेषोंऽस्त्रो वायुर्मिथ्या यथा वियत् गमयित्वा चिरं वायोर्मि

थ्यात्वं मरुत्तं त्यजेत् वायोर्मंदृशः शुद्धब्रह्मरूपांशे शेषांशेनानिरुक्तत्व

रूपादि कार्योः सरूपं सच्चवायु। निरुक्तत्वरूपत्वात् एवाऽकाशवत्। मि

थ्यारूपं वायोर्मिथ्यात्वं चिरं वासयित्वा मरुतं त्यजेत् मरुत्तत्त्वज्ञानि बुद्धिं त्यजेदि

त्यर्थः वायावुक्तं विचारं तेजस्यप्यतिदिशति चिंतयेद् इति चिंत

येद्वह्निमित्येवं मरुतोन्यूनवर्तिनं ब्रह्मांडावरणेप्येवान्यूनाधिकविचारणा वा

योर्दशांशतो न्यूनो वह्निर्वायौ प्रकल्पितः पुराणोक्तं तत्तारतम्यं दशांशो

भूतपंचके ननु सदसद्वस्तुन्येकदेशस्था माया तत्रैवेत्यादिना सदार

ताद्दृत्याह ह्र्वेति केते धर्मानि त्याकांक्षायामाह कस्मिन्निति एवमग्नौ कारस्था धर्मान्निग

पं० ६

दीनां न्यूनाधिकभाव उक्तः सलोनद्वापिदशपत इत्याशंक्याह ब्रह्मांडा
वरस्तो ब्वीति वायोः कियतांशेन न्यूनो वह्निरिति तत्राह वायोरिति
तस्य वायोरवयवशं कावारयन्ति वायाविति नन्वयं न्यूनाधिकभावः
स्वकपोलकल्पितइत्याशंक्याह श्रुतात्मानमिति वह्नेः स्वरूपमाह
वह्निरिति वह्नेरवस्थाप्रकाशात्मात्वाग्निरत्र च स्वल्पवह्निमानिमत्वशाद्
वायोरस्पर्शवानापि तत्रापि वायाविविकारस्था धर्मान्निगत्यनुवादः ए
वं किं स्वकीयं धर्मं दर्शयतीति तन्मात्रेति तन्मात्रायाव्योम वायवप्युक्तांस्ता
निर्विनोमुरागः रूपं तत्वसतः सर्वमन्यद्बुध्याविविचिंतायातां इत्यंशविशे
अ= षशावह्नि स्वरूपं बुध्याच इदानीं सद्वस्तनो वाह्निविविनक्ति तत्र तेष
मध्ये ततः सद्वस्तनोऽन्यत् सर्वं विसर्ज्ञातं मिथ्या मेव बुध्या विविच्य

तोऽपध्यावक्रियतामित्यर्थः एवंवन्हौमिथ्यात्वनिश्चयानंतरमयांमि
थ्यात्वंचिंतयेदित्याह सतइति सतोविवेचितावन्हौमिथ्यात्वमाति
ष्ठते आपोदशांशतोन्यूनाः कल्पिताइतिचिंतयेत् आपश्चापि
कारणधर्मान्स्वधर्मांश्चविभज्यदर्शयति संतीति संत्यापोऽत्र

तदन्यसत्याःसशब्दस्पर्शसंयुताः रूपवत्यान्यधर्मानुवृत्त्यास्वी
योरसोगुणाः शब्दे नसहवर्तत इतिशब्दःसर्वत्रानुगतासेर्भ

क्षितेनसंयुता इत्यर्थः विवेकध्यानाभ्यामयांमिथ्यात्वंचिंत
नीयमित्याह सतोविवेचितास्वितिः तस्यांमिथ्यात्वंचिंतनावतत्र
भीनापिविभज्यते आतिरसंरीति आतिर्नूसत्तत्वतत्त्वन्यास्यांशब्दस्य
शौसैसिरूपकोरसाश्चपरसत्तोगंधोगोजःसतोविविच्यतांतेभ्यःस

सामान्यं पृथक्कर्तव्यमित्याह सत्ताविविच्यतामिति सत्तापृथक्करणे फलमाह पृथगिति पृथक्कृतार्थां सत्तायां भूमिर्मिथ्यावशिष्यते भूमेर्दशांशत्तोन्यनंब्रह्मांडं भूमिमध्यगं इदानीं भूतिकेभ्यो ब्रह्मांडादिभ्यः सताविवेचनाय तदवस्थानप्रकारं दर्शयति तेषु ब्रह्मविवेचने फलमाह ब्रह्मांडेति ब्रह्मांडमध्यतिष्ठंति भुवनानि चतुर्दश भुवनेषु वसंतेषु प्राणिदेहाय यथायथं तज्ञाने द्वांकान्तिरित्यक्तमेवार्थं स्पष्टीकरोति भूतेति भूतानामाकाशादीनां भौतिकानां ब्रह्मांडादीनामसाया अपनत्कारं सोभूतायामिथ्यात्वं विनिवर्तयाभ्यां निरोहं वासित सति सद्वत्कनोऽद्वैतबुद्धिः कदाचिन्नावि हन्यत इत्यर्थः ब्रह्मांडलोकदेहेषु सद्वस्तूनि पृथक्कृते असतां भेदयोमांतुतज्ञानेपीहकांतिः भूतभौतिकमायायां मसत्ये त्यंतवा

पं॰दशीटी॰ ४१

41

स्थिते सदस्त्वद्वैतमित्यसाधीर्विपर्यन्ति नक्कचित् ननुभस्यादीनाम प॰दी॰का
सत्त्वे विन्दुबोध्यव्यवहारलोपः प्रसज्येतेत्याशंक्या विवेचनामैव्यात्वा
निश्चयेन भस्यादेः स्वरूपोयमदर्शनाभावान्न व्यवहारो लुप्यतइ
त्यत आह सदसद्वैतादीति सदद्वैतात्स्वरूपकभतैद्वैते भस्यादि
रूपैरारोपितं नदृष्यं क्रियारूपेयप्यादेशितत्वेवसा ननुसत्त्वस्याद्वैत
धी= रूपत्वे सांख्यादिभिरभिद्धीयमानस्य भेदस्य कुतो निरासः क्रियत इत्या
शंक्य व्यावहारिकभेदस्यास्माभिरभ्युपगमत्वान्न निरासाय प्रयत्य
तत्राह सांख्येति सांख्यकाणादबौद्धैश्चेजगद्भेदोपपादितः उक्त
द्वैतेनेकशंकाभवत्येवसत्यातथा ननु प्रमाणान्न सिद्धस्य सत्त्व
भेदस्याव सातयमत्रेत्याशंक्याह अवज्ञानमिति अवज्ञातं सदद्वैतंनि:
शंकैः सत्यवादिभिः एवंकादानिकस्मात द्वैतवदजावता यथाव

वादिभिः सांख्यादिभिर्निःशंकैः कृत्वा सिद्धस्यापि सदद्वैतस्याऽवज्ञा
क्रियते कृतिद्युत्पन्नभवाववष्टंभेनाऽस्माभिस्तदीयद्वैतानादरस्तु किं
क्रियतऽइत्यर्थः ननु निःप्रयोजनं यद्वैतावज्ञेत्याशंक्य जीवन्मुक्तिल
क्षणप्रयोजनसद्भावान्मैवमित्याह द्वैतावज्ञासुस्थितान्वेदद्वैतधीः
स्थिरा भवेत् स्थैर्ये तस्याः पुमानेष जीवन्मुक्त इतीर्यते द्वैताव
ज्ञेति न केवलं जीवन्मुक्तिरेव प्रयोजनं अपि तु विदेहमुक्तिरपीत्य
भिप्रायेणाह कृष्णवाक्यमप्युदाहरति एषेति एषा ब्राह्मी स्थितिः
पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वा
णमृच्छतीति अन्तकालशब्देन वर्तमानदेहपीनामि धीयते इत्या
शंकां वारयितुं विवादितमर्थमाह सदद्वैतमिति सदद्वैतेऽनृतद्वैते
वदन्योन्यैकवीतरां तस्यां तत्काल संकुद्भवादि रेवनचेतरः

सद्रूपेऽद्वैते ऽन्तस्तद्रूपेऽद्वैतेऽत्यस्तदन्योन्याऽतलक्षणमेकत्वज्ञानमस्तितस्यैकाश्र
मस्यांतकालोनामतयोरद्वैतद्वैतयोरसत्यान्तरूपेणाभेदबुद्धिरेवना
मनोवर्तमानदेहपातरूपार्थः इदानीं लोकप्रसिद्धा स्वीकारेपि
नदोषइत्यभिप्रायेणाह यथेति यथांतकालः प्राणास्याविधियो
गोस्त्युप्रसिद्धतः तस्मिन्कालेपिनभ्रांतेर्गता याःश्वनरागताः
उक्तमेवार्थं पंचयाति नीरोगइति नीरोगवाऽपदर्शोवाप्रणो
वाविलुठन्भुवि मूर्छितोवात्यजत्वेष प्राणाभ्रांतिर्नसर्वथा न
तु प्राणविप्रयोगकाले मूर्छादिमतांज्ञानं नाशेभ्रांतिःस्यादेवेत्याशं
क्यज्ञाननाशाभावेदृष्टांतमाह दिनेदिनेइति दिनेदिनेस्वप्नसुप्त्योरध
धीतेविस्मृतेप्ययं परेद्युर्नामधीतःस्यात्तद्वद्विधाननप्यति यथाव
प्याप्रत्यहमधीतेवेदेस्वप्नसुषुप्त्याद्यवस्थायांविस्मृतेपिपरेद्युर

नधीतवेदत्वंनास्तितथ्याप्यतिकालेपितत्वाऽनुसंधानाभावेपि ज्ञान
नाशाभावपिद्युत्यर्थः ज्ञाननाशाभावमेवोपपादयति प्रमाणोति
प्रमाणोत्पादितविद्याप्रमाणांप्रबलांविना ननश्यतिवेदांतात्प्रब
लंमानमीक्षते उपपादितमर्थं उपसंहरति तस्मादिति इतिभूतपं
चकाविवेकः समाप्तः ॥ ४ ॥ तस्माद्वैतस्यासिद्धत्वंसदद्वैतंनबाधते दं
अंतकालेप्यतोभूतविवेकान्निवृत्तिः ॥ १९ ॥ १८ ॥इतिमहाभूत
पंचकाविवेकः समाप्तः ४ ॐनत्वा श्रीभार० ॥ पंचकोशाविवेकस्य
कुर्वेव्याख्यासमासतः तैत्तिरीयोपनिषत्पूर्वव्याख्यानरूपंपंच
कोशविवेकाख्यंप्रकरणमारभमाणा आचार्यस्तत्रश्रोतृप्रवृत्ति
सिद्धयेसंबंधोजनमभिधेयंतत्त्वयमनुरक्तः चिकीर्षितंग्रंथं प्राहजानीते गुहाहित
मिति गुहाहितंब्रह्मयत्तपंचकोशविवेकतः बोद्धुंशक्यंततःकोशपंच

कंप्रविविच्यते योवेद निहितंगुहायांपरमं निष्कृत्यागुहाहितत्वेनाऽभि ह प॰दी॰का

हितं यद्ब्रह्मात्मिगुहाशब्दवाच्यांऽन्नमयादिकोशपंचक विवेकेनज्ञातुंशक्य

ते यतस्तेषांकोशानां पंचकं प्रकर्षेणाब्रह्मगात्मनःसकाशाद्विभज्य

प्रदर्श्यतइत्यर्थः ननुकेयंगुहायस्यांनिहितंब्रह्मकेशपंचकविवे

केनाऽवबुध्यतइत्याशंक्यष्कृत्यागुहाशब्देनविवक्षितमर्थमाह दे

हादिति देहाभ्यंतरःप्राणाःप्राणादभ्यंतरंमनः ततःकर्त्तातोभो

क्तागुहामेयंपरंपरा देहादन्नमयात्प्राणःप्राणमयोभ्यंतरःांत

रःप्राणात्प्राणामयान्मनःमनोमयःस्त्राभ्यंतरंस्त्रांतरंततोमनोमयात्कर्ता

विज्ञानमयःस्त्रांतरइत्युच्यतेततोविज्ञानमयाद्भोक्ता स्त्रानंदमयः

सोपिहृर्विवदांतरइत्यर्थः सेयंस्त्रांनमयाद्यानमयांतानांपरंपरागुहा

ब्दनोच्यतइत्यर्थः इदानींस्त्रन्नमयस्यस्वरूपंनदात्मत्वंचदर्शयति

पितृभुक्तेति पितृभुक्तान्नजाद्वीर्यज्जातोऽन्नेनैव वर्द्धते देहः सोऽन्न
मयो नात्मा प्राक्चोद्यं तदभावतः पितृभुक्तान्नजान्मातृपितृभ्यां
भुक्ताद्यवव्रीह्यादेलक्षणादन्नाज्जायमानं यद्वीर्यं शुक्लं तस्माद्वीर्या
द्यो देहो जातः पश्चाज्जननानन्तरं क्षीराद्यन्नेनैव वर्द्धते स देहोऽन्नमयोऽ
न्नस्याविकारः स कथमात्मा न भवतीत्यत आह प्रागिति जन्मनः
प्राक् मरणादूर्ध्वं च तदभावतः तस्य देहस्याऽभावादित्यर्थः विकारा
ध्यासितो देहः नात्मा न भवति कार्यत्वात् घटादिवदिति भावः
हेतुरस्त्वसाध्यमाभूद्विपक्षे वा बाधकाभावादप्रयोजकोऽयं हेतुरि
त्याशंक्याऽकृताभ्यागमकृतविप्रणाशाख्यबाधकसद्भावान्नै
वमिति परिहरति पूर्वजन्मेति पूर्वजन्मन्यसत्त्वे तत्र जन्मसं
पादयेत्वाप्यं भाविजन्मन्यसं कर्म न भुंजीतेह संचितं एतेद्धे

पं॰दशी॰ ४४ 44

रूपस्याऽऽत्मनः स्वस्मिन् जन्माविक्षतत्त्वात् तत्र जन्महेतुत्वदृष्टासं ॥ प॰दी॰का

मेवेप्यस्वजन्मतोप्यंगीक्रियमाणात्वादकृताभ्यागमः प्रसज्येतेत्यात्माऽवि

जन्मन्यपास्यदेहरूपस्यात्मनोः सत्त्वादभावादनुष्ठितयोः पुण्यपाप

योः फलभोक्तृत्वाभावेन भोगमन्तरेणापि कर्मक्षयः प्रसज्येतात एवं कृतवि

प्रणाशः एवं कृतनाशाऽकृताभ्यागमरूपबाधकसद्भावादात्मनः

कार्यत्वं नाऽङ्गीकर्तव्यमिति भावः एवमन्नमयकोशस्यानात्मत्वं

प्रदर्श्य प्राणमयकोशस्वरूपं तदनात्मत्वं च दर्शयति पूर्ण इति

पूर्णो देहे बलं यच्छन्नक्षाणां यः प्रवर्तकः वायुः प्राणमयो नासौ सा=

आत्मा चैतन्यवर्जनात् यो वायुर्देहे पूर्णः पादादिमस्तकपर्यं

तं व्याप्तः सन् यच्छन् व्यापनरूपेण सामर्थ्यं प्रद[illegible]क्षन दात्राणां च

क्षुरादीनां इंद्रियाणां प्रवर्तकः प्रेरको वर्तते स वायुः प्राणमयः इत्युच्यते सो

वध्यत्वमत्र भवतीत्यत्र हेतुमाह चैतन्येति विवादाध्यासितं प्रत्यगात्मानम
चेति जडत्वान्न घटादिवदिति भावः इदानीं मनोमयरूपदर्शनपूर्वकं तस्या
प्यनात्मत्वमाह अहंतामिति अहंतां ममतां देहगेहादौ च करोतीति यः
कामाद्यवस्थयात्मनोऽसावात्मा मनोमयः देहेऽहंतामहमा
वोऽस्मि गेहादौ ममतां मदीयत्वाभिमानं च यः करोत्यसौ मनोमयकत्रा
त्मा न भवतीति कुत इत्यत आह कामादीति हेतुगर्भितं विशेष
णं कामक्रोधादिवृत्तिमत्त्वं नानियतस्वभावत्वादित्यर्थः मनो
मयकत्रात्मने भवति विकारित्वात् देहवदिति भावः अनंतरं का
र्यद्वारा वाच्यस्य विज्ञानमयस्य स्वरूपं दर्शयंस्तदनात्मत्वं दर्शयति
लीनेति लीनाः सुषुप्तौ वपुर्बोधे व्याप्नुया आदानख्यापका चिच्छा
योपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयशब्दभाक् या चिच्छायोपेतधी

पं॰दशी॰ छिदाभाससहितस्तबुद्धिःसुषुप्तौ लीनौ विलीनासती बोधे प॰दी॰का

४५

45

जागरणकाले आदनखाग्रगानखाग्र पर्यंतं वर्त्तमानासती वपुः शरीरं व्याप्नुयात् व्याप्य वर्तते साविज्ञानमयशब्दभाक् विज्ञानमयशब्देनोच्यमानानात्मा ऽस्यावप्यात्मानभवति विलयाद्यवस्थावत्वात् घटादिवदित्यर्थः ननुमनोबुध्योरंतःकरणत्वाविशेषात्कृतो मम विज्ञानमयत्वादि भेद इत्याह कर्तृत्वेति कर्तृत्वकरणत्वाभ्यां विक्रियेते तां तदिंद्रियं विज्ञानमनसी अंतर्वहिश्चैते परस्परं अंतरिंद्रियं मनं करणं कर्तृत्वकरणत्वाभ्यां कर्तृत्वरूपेण करणत्वरूपेण च विक्रियेते परिणमेते इत्यर्थः एते विज्ञानमनसी विज्ञानेमनः शब्दवाच्ये भवतः एते च परस्परं अंतर्वहिर्भावेन वर्तेते अतः कोशद्वयत्वमुपपद्यते इत्यर्थः इदानीं भोक्तृशब्द

वाच्यस्यान्नात्मत्वेदर्शयितुं तस्य स्वरूपमाह काचिदिति काचिदंतर्मुखा
वृत्तिरानंदप्रतिबिंबभाक् उदायभोगे भोगप्रदाने नैनिद्रारूपेणालीयते
उदायभोगे उदायकर्मफलानुभवकाले काचिद्धी वृत्तिरंतर्मुखा
सतीं क्वानंदप्रतिबिंबभाक् आत्मरूपस्याऽऽनंदस्य प्रतिबिंबा
भजते सैव भोगप्रांते उदायकर्मफलभोगोपरमे सति नेद्रारूपेणा
लीयते विलीना भवति सा वृत्तिरानंदमय इत्यभिधीयते तस्यानात्मत्व
माह कदाचित्कत्वत इति कदाचित्कत्वतो नात्मा स्यादानंदमयोऽप्यं
बिंबभूतो यत्रानंद आत्मा सौ सर्वदा स्थितेः अयमानंदमयोऽपि कदाचि
त्कत्वाद नात्मानस्यादश्वादिपदार्थवदित्यर्थः ननुविद्यमाना
मः= मानंद...यादीनां सर्वेषामात्मत्वनिरासेनेरात्मान्त्वमत्रज्यते त्याशंका
ह बिंबेति उधनादेपतिबिंबतया वस्थितस्य प्रियादिपदवाच्य

पं०द०टीका० स्याऽनंदमयस्य विंव भूतः करस्माभूतोयः सआनंदो स एवेवाऽऽत्मा भवतीकु प०दी०का

४६ तउत्पत्तमत्राह सर्वदेति नित्यत्वादित्यर्थः विंवादध्यासितस्यानंद

46 मयस्यात्माभवितुमर्हति नित्यत्वाद्यस्यात्मन भवतीनासो नित्योय

व्यादेहादिर्गगनादेरुत्पत्तिमत्वेनाऽनित्यत्वात्मातिकत्ते तिभावश्चानु (नैकां४/२)

यति नचेति ननुदेहमुपक्रम्यनिद्रानंदांतवस्तुषु मात्मरात्मत्वमन्य

द्वि स्यत्नक्रमणूयते अन्नमयाद्यानंदमयांतानांकोशानामुक्ते र्हेतोमिरा

त्मत्त्वंनघटतेचेन्मायष्टिष्ठाऽन्यस्त्वात्मान्नुपलभ्यमानत्वान्नैवसंभ

वतीत्यर्थः परिहरतीवाढमिति अत्रनिद्रानाशे निद्रानंदो स

३ द्यन्तेनिद्रादयोदेहांतारक्उपलभ्यंते ऽन्योनाभ्यूपत इतियदुक्तं तस

त्यं कथंतर्हितदतिरिक्तस्याऽऽत्मनो अंगीकार इत्यत्रत्राह तथापी

ति अन्यस्याऽनुपलभ्यमानत्वेपियद्बलादेतेषामानंदमयादी

नामपलभ्यमान तीयवाति सोऽनुभवः कथं गीनां क्रियतइत्यर्थः
नन्वात्मेभ्योऽन्यस्यात्मावद्वि विद्येतत्तदुपलभ्यतेनोपल
भ्यतेऽतोनास्तीत्याशंक्याह स्वयमिति स्वयमेवाऽनुभू
तित्वाद्विद्यतेनानुभाव्यते ज्ञात्रज्ञानानामभावाद्वेषोनत
स्ततया आनंदमयादीनां स्वाविरोऽनुभवरूपत्वादेवानुभाव्य
त्वंनास्तीति आनुभवरूपत्वेप्यनुभाव्यत्वंकुतोनस्यादित्याशं
क्याह ज्ञात्रिति ज्ञातृज्ञानं चज्ञातृज्ञाने ऽन्येज्ञातृज्ञानेज्ञातृ
ज्ञानांतरे तयोरभवत्तस्मादत्रयः ज्ञानविषयोनभवति ज्ञा
त्राद्यभावाद्वानज्ञायते स्वस्यैवासत्वाद्वाकिमत्रविनिगम
कात्वात्मित्यत आह नास्तीति निद्रानंदादिष्वात्मित्वेना
सत्वस्यदृष्टमेवानिराकृतत्वादितिभावः आनुभवरूपस्याऽ

तो

पं॰दशरीटी
४७
47

त्मनोऽनुभाव्यत्वाभावे दृष्टांतमाह माधुर्यादीति माधुर्यादिस्व प॰दी॰का
भावानां मन्यथा स्वगुणार्पिणां स्वस्मिंस्तदर्पणापेक्षं एतं नैवा
त्यन्यदर्पकः आदिशब्देन माधुर्यादयो गृह्यंते माधुर्यादयः
स्वभावाः सहजा धर्मविशेषा एषां ते माधुर्यादिस्वभावा गु
डादयस्तेषामन्यत्र सं स्वस्य यदार्पेक्षु चरणकादि स्वस्वगुणा
र्पिणां स्वगुणान्माधुर्यादीन र्पयंतिस्वगुणार्पिणस्तेषां स्वस्मिन्स्व ती
त स्वरूपे गुडादिलक्षणे तदर्पणापेक्षा तेषां माधुर्यादीनां अर्पणोऽसं
पादने ऽपेक्षाऽकांक्षा माधुर्यादिकं केनचित्संपादनीमित्ये
वं: रूपायोर्ऽविद्यते किंचान्यदर्पकं नास्ति गुडादीनां माधुर्यादि
प्रदं वस्त्वंतरं नास्तीत्यर्थः सदृष्टांतं फलितमाह अर्प्यकेति
अर्प्यकांतरसाहित्येप्यस्त्येषां स्वभावता मान्तं तथानुभाव्य
तत्

नैव

न्वेवाधात्मानन्दहीयते माधुर्यादिसमर्पकवस्त्वंतराभावेपियथा
गुडादीनां माधुर्यादिस्वभावत्वाय यौविद्यते एवमात्मनोप्यनुभव
विषयत्वं मान्नदनुभवरूपमानुभवत्येवेत्यर्थः उक्तार्थे प्रमाणमा
ह स्वयमिति स्वयंज्योतिर्भवत्ययं पुरुषोऽस्माद्भासते दिवलात् त
मेव भान्तमनुभातीति भासा भासते जगत् अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योति
र्भवति कस्मात्सर्वस्मात् ततः श्रुति भान्तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य। त्य:=
भासा सर्वमिदं विभातीत्यादिश्रुतयः आत्मनः स्वप्रकाशत्वं बोध
यंतीत्यर्थः येनेदं सर्वं विजानाति केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे के तं
न विजानीयादिति वाक्यमर्थतः पठति येनेति येनेदं जानते स
र्वं तं केनान्ये न जानते विज्ञातारं केन विद्याच्छक्तं वेधेनुसाधनं
येन मानादिचैतन्यरूपेणात्मनेदं सर्वं दृश्यजातं जानीते प्राणि

नत्वं साक्षिरामत्मानं मन्यन्ते केनमाद्यप्रश्ने नजेत्तज्ञाननतामकत्वाद्वेद्युः प॰टी॰का
ष्ठमांसः अस्यैववाक्यस्यतात्पर्यमाह विज्ञातारमिति दृश्यजातं
स्यविज्ञातारं केनद्रष्टृप्रश्नेतन विघात् जानीयात् नकेनापिजानाती
त्यर्थः ननुमनसाज्ञास्यतीत्याशंक्याह शक्तमिति साधनं तु ज्ञा
नसाधनं मनोवेद्ये ज्ञातव्ये विषये शक्तं समर्थं न तु ज्ञातर्यात्मनि नैन
ववाचानमनसेत्यादिश्रुतेस्तस्यापितद्यत्वे कर्मकर्तृत्वविरोधाद्वेतिभा
वः आत्मनः स्वप्रकाशत्व एवसवेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता अन्य
देवतद्विदितादथो अविदितादधीतिवाक्यद्वयमपिप्रमाणमितिमन्वा
नःतद्वाक्यद्वयमर्थतःपठति सवेत्तीति सवेत्तिवेद्यं यत्सर्वं नान्यस्त
स्यास्तिवेदिता विदिताविदिताभ्यां तत् एव वृकोघस्वरूपकं स
आत्मायद्वेद्यं ततत्सर्वं वेत्ति तस्याऽत्मनो वेदिता ज्ञाताऽन्योनात्

श्री

क्षितबोधस्वरूपकं ब्रह्म विद्वत्ताऽविद्वत्ताभ्यां विदितं ज्ञातं ज्ञानेन विषयी-
कृतं विदितमज्ञातमज्ञानेनाऽऽवृतं ताभ्यां पृथक् विलक्षणं बोध-
स्वरूपत्वादेवेत्यर्थः अत्र विदिताविदितातिरिक्तो बोधाना-
नुरूपत इत्याशंक्याविदितविपरीतस्यावेदनस्यैव बोधस्य
स्वरूपत्वात्तदनुभवाभाव विदितस्याप्यनुभवाभावप्रसंगात् बो-
धानुभावोऽवश्यमंगीकर्तव्य इति सोपहासमाह बोधेपीति
बोधेऽप्यनुभवो यस्य न कथंचन जायते नकथं बोधयेच्छास्त्रं
लोष्ठं नरसमाकृतिं यस्य संदृश्य बोधेऽपि घटादिस्फुरणरूपेऽप्य-
नुभवः साक्षात्कारः कथंचन कथमपि न जायते नोत्पद्यते तं
तं नरं समाकृतिं नरसमानाकारं लोष्ठवज्जडमनुष्यं प्रशास्त्रं कथं बो-
धयेत् न कथमपि बोधयेदित्यर्थः बोधेन बुध्यत इत्याक्ति

न=

पं॰ दशी टी॰
४९
49

रव्याहृत्तेत्रितिसंदृष्टांतमाह जिह्वामध्ये इति जिह्वामेत्तिनमेत्युक्ति र्लंज्जा
येकेवलंयथा नवुध्यतेमया बोधो बोद्धव्यइत्तिताहृशं मोजिह्वा
क्तिवान्नवेत्पक्ति भाषणं यथा लज्जायैकेवलं राज्ञा जनकोये भव
ति नवुद्धिमत्वप्रायनाय जिह्वया विनाभाषणानुपपत्तेः एवंबो
धोमयाबोधोनवुध्यते इतः परं बोद्धव्यइत्यक्तिरपितादृशी
लज्जाहेतुरेवबोधनविनात्तेव्यवहारासिद्धेरित्यर्थः भवत्त्येवंबो
धस्तथापि प्रकृते ब्रह्मावबोधोकिमायातमित्याशंक्याह यस्मि
न्निति यस्मिन्यस्मिन्नस्ति लोकेबोधस्तत्तदुपेक्षणं यद्बोधमात्रंतद्ब्रह्मै
त्यवंधीर्ब्रह्मनिश्चयः लोकेजगति यस्मिन्यस्मिन् घटादिविषयेल
क्षणे विषये बोधोज्ञानमस्ति तत्तदुपेक्षणं तस्यतस्य घटादिविषयस्यो
पेक्षणोऽनादरणंकृत्वा सर्वे यद्बोधमात्रं घटादिषु सर्वत्रानुस्यूतंया

पं॰ दी॰ का

स्फुरत्त्वमस्ति तदेव ब्रह्मेत्येवंरूपा धीर्बुद्धिः ब्रह्मनिश्चयो ब्रह्मावगतिरित्य
र्थः ननु घटादिविषयोपेक्षया तदर्थानुभवरूपं ब्रह्मावगम्यते चेत्को
शपंचकविवेकोनिःप्रयोजनः स्यादित्याशंक्य ब्रह्मणः प्रत्यक्
रूपत्वाज्ञानेन विना संसारानिवृत्तेस्तथात्वावबोधोपयोगित्वात्

तेः =

न तस्यापि वैयर्थ्यमित्याह पंचकोशेति पंचकोशपरित्या

वशो

गे साक्षिबोधरूपत्वेन स्वस्वरूपे स एव स्यात् शून्यत्वं न स्य दुर्घटं
पंचानां कोशानामन्नमयादीनां परित्यागे बुद्ध्यानात्मनिश्चये
कृते न त्यागादिरूपस्य बोधस्यावशेषत्वात् साक्षिरूपो बोध एवस्व
स्वरूपं स्वं निजं रूपं ब्रह्मैव स्यात् ननु अन्नमयादीनां आनुभविकत्वा
नात्यागे शून्यं परिशेषः स्यादित्याशंक्याह शून्यत्वमिति तस्य
साक्षिबोधस्य शून्यत्वं दुर्घटं दुःसंपादमित्यर्थः दुर्घटत्वमेवो

पं॰दशी॰टी॰ प्रपादयति अस्तीति अस्तितावत्स्वयंनाम विवादविषयस्वतः प॰दी॰का

५॰ स्वस्मिन्नपि विवादश्चेत्प्रतिवादयत्र को भवेत् स्वयंशब्दवाच्यं स्व

50 स्वरूपं लौकिनां वैदिकानां मनेनाव द स्त्येव कृत इत्यत आह

विवादेति स्वस्वरूपस्य विप्रतिपत्तिविषयत्वाभावादित्यर्थः

विपक्षे बाधकमाह स्वस्मिन्नपीति स्वात्मन्यपि विप्रतिपन्नोऽसत्त्वां

अत्राऽङ्गस्यां विप्रतिपन्नो कः प्रतिवादी स्यान्न कोपीत्यर्थः ननु

स्वासत्त्ववादे च प्रतिवादी भविष्यतीत्याशंक्य तथाविधः कोपि

नास्तीत्याह स्वासत्त्वमिति स्वासत्त्वं तु न कोऽपि चिरोद्धृत्तेविभ्रमंवि

जानाति अत एव कालिवाधिं ब्रूते चासत्त्ववादिनः आंतिमेका विहायाऽ

न्यस्यादृष्टायां स्वस्याभावाः केनापि नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः

कुतएवं निश्चीयत इत्याशंक्याह अत इति यतः कस्मैचित् नरोचित ऽत एव श्रु
तिरस्य सत्त्वादिनोवाघं न्रूते कयं श्रुतेरित्याकांक्षायां असन्नेवेत्यादिकां तां श्रु
तिमर्थतः पठति असदिति यदि ब्रह्माऽसदिति जानीयात्तर्हि स्वयमेव ब्रह्मणो
ऽसत्त्वज्ञानादसन् भवेत्स्वस्यैव ब्रह्मरूपत्वादित्यर्थः फलितमाह अतोस्ये
ति अत्र ब्रह्मेति चेद्वेद स्वमेव भवेदसत् अतोस्य ब्राह्मदेघत्वं स्वसत्त्वेत्वपे
यतां इदानीमात्मनः प्रकाशात्यवत्कृकामस्तस्यवेद्यत्वाभवकीदृक्
स्वरूपमिव प्रपूनमुत्थायपतिं कीदृगिति अयमभिप्रायः आत्मन इद
ंकादिना केनचिद्रूपेणावैशिष्ट्यांगीकारे तेनैव रूपेणावेद्यत्वं स्यात्तद
नंगीकारे प्रत्यक्त्वेऽपीति सत्यमीदृक्त्वा चांगीकारे तथ्येव वेद्यत्वं
नत्तनांगीक्रियत इत्याह इदकत्वेति उपलक्षणमेतत् नादक
तस्यापि उभयाभावमाह यदनीदृगिति यदनीदृग्नादृक्

पं·दसीटी· चतत्त्वरूपं विनिश्चिनु नहि वृत्तिज्ञानमात्रेणापरोक्षत्वं सिद्ध्यतीत्याशंक्याह ईदृग प·दी·का
५१ कृता ईदृक्शब्दयोरर्थमभिधाय तदवाच्यत्वमुपपादयति अज्ञानामि
ति अज्ञानानां विषयत्वीदृक् परोक्षता ईदृगुच्यते विषयेन्द्रियादवि
षयः स्वात्मा ज्ञानस्य परोक्षता प्रत्यक्षस्यैव घटादेरीदृक्शब्दवाच्यत्वं
इष्टं परोक्षस्यैव धर्मादेस्तादृक्शब्दवाच्यत्वं तु उक्तमात्मानस्तु इंद्रिय
जन्यज्ञानविषयत्वाभावान्नेदृक्त्वं सत्त्वेनैव परोक्षत्वाभावान्न तादृक्
त्वमित्यर्थः नहि घटत्वमिति द्वितीयपक्षफलप्रदर्शनव्याजेन परिह
रति अवेद्य इति अवेद्योऽप्यपरोक्षोऽतः स्वप्रकाशो भवत्ययं सत्यं
ज्ञानमनंतं चेत्यस्ति हि श्रुति तदर्थः इंद्रियजन्यज्ञानविषयत्वाभा
वेऽप्यपरोक्षत्वात् स्वप्रकाश इत्यर्थः अत्रायं प्रयोगः आत्मा स्वप्र
काशः संवित्कर्मतामनारोहन् अपरोक्षत्वात् संवेदनवदिति नचाविशे

पगमासिद्धो हेतुः आत्मनः संवित्कर्मत्वे कर्मकर्तृभावविरोधप्रसंगा-
त्स्वस्वरूपेण कर्तृत्वं विशिष्टरूपेण कर्मत्वमित्यविरोध इति चेन्न ग-
मनक्रियायामप्येकस्यैव स्वरूपेण कर्तृत्वं विशिष्टरूपेण कर्म- रू=
त्वमित्यपि प्रसंगात् न च साधनविकलो दृष्टांतः संवेदनस्य सं-
वेदनांतरपरोक्षतायामनवस्थानादिति ननु आत्मनः प्रकाशत्वेन
सिद्धत्वेऽपि ब्रह्मलक्षणाभावान्न ब्रह्मत्वसिद्धिरित्याशंक्य तल्लक्षणं
तत्र योजयति सत्यमिति सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुत्या यद्ब्रह्मलक्षणोदा-
हरणमुक्तं तदिहात्मनि विधीयत इत्यर्थः आत्मनः सत्यत्वोपपादनाय र्थः=
तावत्सत्यत्वस्य लक्षणमाह सत्यत्वमिति बाधशून्यत्वं सत्यत्वं स-
त्यबाध्यं बाध्यं मिथ्येति तद्विवेक इति पूर्वाचार्यैरुक्तत्वादसत्कथा-
कुतो किमायातमित्यत आह जगदिति जगतः स्थूलसूक्ष्मप्रा-

पंचदशीटी रीरादिलक्षणस्य यो बाधः सुषुप्तिमूर्छासमाधिष्वविद्यमानत्वात्तत्साक्षि प.दी.आ

५२ त्वेनैव वर्त्तमानस्यात्मनो बाधः किंसाक्षिकः साक्षीत्वस्य बाधस्या-

किं सौ साक्षिकः न कोपि साक्षी विद्यत इत्यर्थः साक्षिकोपि बाधः किं न स्य

५२ स्यादित्याशंक्याह नत्विति बाधः किंसाक्षिको ब्रूहि त्यसाक्षिक इष्य-

ते साक्षिरहितो बाधो नाभ्युपगंतव्योऽन्यथाऽतिप्रसंगादिति भावः

उक्तमर्थं दृष्टांतेन स्पष्टयति अपनीतेष्विति अपनीतेषु मू-

र्त्तेषु द्रव्येषु शिष्यते वियत्र प्राक्येषु बाधितेष्वंते शिष्यते यत्तदेव व-

त् मूर्तेषु गृहादिगतेषु घटादिष्वपनीतेषु गृहादिभ्यो निःसारितेषु

सत्सु यथाऽपनेतुमशक्यं नभ एकोऽवशिष्यते एवं स्वव्यतिरिक्तेषु

मूर्त्ताऽमूर्त्तेषु देहेंद्रियादिषु निराकर्तुं प्राक्येषु नेति नेतीति कृत्वा

निराकृतेषु सत्सु अंतेऽवसाने सर्वनिराकरणसाक्षित्वेन यो बो

धो सखाधरहिता आत्मेत्यर्थः नन्वद्वितीयमानस्य सर्वस्यापि
निषेधे किंचिद्भावविशिष्यते ऽतः कथं शिष्यते यत्तदेवत दित्यवशि
ष्टस्यात्मत्वमुच्यत इति शंकते सर्वबाध इति सर्वबाधेन किंचिद्व
शिष्टं किंचित्तदेवतत् भावा एवात्र निषेधंते निर्बाधिंता वदंतीहि
नाकिंचिदवशिष्यत इति वदतामापि तस्याद्वयोगसिद्ध्ययमवोऽव
विषयं ज्ञानमवश्यं अभ्युपेतव्यं अतस्तदेकास्मदाभिमतात्म
स्वरूपमित्यभिप्रायेणापरिहरति यत्रेति नाकिंचिदिति शब्दे नयच्छेत
न्यमुच्यते तदेतद्ब्रह्मेत्यर्थः नाकिंचित्यव भाववाचकेन नाचित्स्ववे
न कथं चैतन्यमुच्यत इत्याशंक्य बाधसाक्षित्वेनाविषयमभ्युपेयत्वा
दभिधायक शब्दव्यावृत्तिर्नाभिधेय इति परिहरति भावा इति
भावा एवात्र निषिध्यंते निर्बाधिंता वै क्वात्रवाधसाक्षित्वमात्म

धं=

निभाता एवन किंचित्स्फुरतीत्यादि शब्द एवमिथं त्तेनिर्वाधं बाधतहि तं स्फालिचैतन्यं तु विद्यते इत्यर्थः उक्तमर्थं स्फुटयन्नारूढं करोति अत एवेति अत एव पश्यतीति बाध्यं बाधित्वा शेषयत्यदः एवनेति नेत्यात्मेत्यतद्व्यावृत्तिरूपतः यतः साक्षिचैतन्यमबाध्यमत एवनेतिनेत्यात्मेति श्रुतिरतद्व्यावृत्तिरूपतोऽनात्मपदार्थं निराकरणद्वारेण बाध्यं निराकरणायोग्यं सद्यमिनात्मवस्तु जातं बाधित्वा निराकृत्य स्वयं निराकर्तुं अशक्यं प्रत्यक्स्वरूपं शेषयतीत्यर्थः नशेषयतीति नेतिनेतीति बोधप्रयोगं बाधितुमशक्यं अत्र शेषयतीत्युक्तं तत्र बोद्धृशं बाधितुमशक्यं दृशमशक्यमिति विवक्षायां तदुभयं विभज्य दर्शयति इदंरूपमिति इदंरूपं तद्यावत्तदुक्तं शक्यं तदखिलं अशक्यो ह्यनिदंरूपः स आत्मा बाधवर्जितः

प्रति

इदमित्थं त्वेवं रूपं दृश्यत्वेनाऽनुभूयमानं रूपं स्वरूपं यस्य देहादेस्तादृशं रूपं
तु शब्दोऽवधारणे यथावद् इति पदद्वयं सर्वदृश्योपसंग्रहार्थं एवं च सति
यद् दृश्यं तत्परिविलंत्य कृशाक्यत्त एवेत्यर्थः संपद्यते अनिदं रूपं प्रत्य
क्त्वेनेदं रूपः प्रत्यक्त्वेनेदं तया वा तु संयोगः साक्षीत्व प्रकाशत्व
कं इत्यर्थः हीति निश्चयार्थे न प्रसिद्ध घातकेन त्वं रूपत्वे नत्या
त्याज्यतां सूचयति फलितमाह सत्त्वात्मेति यो वा घटादि तद्
साक्षीस एवात्मा नाहंकारादि दृश्यं तद् इत्यर्थः भवत्यात्मनो वा
ध्यत्वं प्रकृते किमायातमित्यत आह सिद्धमिति सिद्धं ब्रह्मात्मा
सत्यत्वं ज्ञानत्वं तु परैरिति स्वयमेवानुभूतित्वादित्यादि वचनेन
स्फुटं ब्रह्मणो ब्रह्मलक्षणं यत्सत्यत्वं मामाहितं तदात्मानि
त्रं भवतु सत्यत्वं कथमित्याकाङ्क्षायां तत्पूर्वोपपादितमित्याह

पं॰दशीटी॰ ज्ञानत्वमिति स्वयमेवानुभूतित्वादित्युक्ते तेनानुभाव्यत इत्यादि पं॰टी॰का
५४ निर्वचनेनैतन्निरूपत्वं पूर्वमेवाभिहितमित्यर्थः नन्वसत्यत्वज्ञा

नत्वयोराभावनिरूपितेऽप्यानंत्यं न घटते ब्रह्मणः यौपि तस्यासिद्धेरि

त्याशंक्य ब्रह्मणोऽनंतत्वं साधयति नव्यापित्वादिति नव्यापित्वात् देश

तोऽनंतत्वं नित्यत्वात् नापि कालतः नवस्तुतोऽपि सार्वात्म्यादानंत्यं ब्र

ह्मविद्या नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यो नित्यो गत

नित्यानां चेतनश्चेतनानामिदं सर्वं यदयमात्मा सर्वं खल्विदं ब्र

ह्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुतिषु व्यापित्वनित्यत्वसर्वात्मत्वप्रतिपादित्वा

द्ब्रह्मणस्त्रिविधमप्यानंत्यं देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदराहित्यम

भ्युपेतव्यमित्यर्थः न केवलं श्रुतिः किंतु युक्तितोऽपीत्याह देशका

लेति देशकालान्यवस्तूनां कल्पितत्वाच्च मायया न देशादिकृ

तोऽत्रास्तिब्रह्मानंत्यस्फुटंततः परिच्छेदहेतूनां देशकालान्यवस्तूनांमा
याकल्पितत्वाद्गंधर्वनगरादिभिर्गगनस्येवनदेशादिभिःकृतःपार
मार्थिकःपरिच्छेदोब्रह्मणिसंभवतियतोऽतोब्रह्मणआनंत्यंतावद्यु
क्तमेवमेवतदेतत्सत्यमात्माब्रह्मैवब्रह्मात्मैवात्रह्येवनाविचिकि
त्स्यमित्योंसत्यमात्मैवन्नमिंहोदेवोब्रह्मभवतिअयमात्माब्रह्मेति इ
त्यादिभिरात्मनोब्रह्मणाऽभेदश्रुतिपादनात्तस्याप्यानंत्यंसिद्धमितितात् ब्र=
पर्यं ननु जडस्यजगतोब्रह्मणमायारोपितत्वेनब्रह्मणःपरिच्छेदक
त्वाभावेपि चेतनयोर्जीवेश्वरयोर्दसंभवात्कृतपरिच्छेदवत्त्वेनाऽ
नंत्यंब्रह्मणोनसंगतइत्याशंक्यतयोरप्यौपाधिकरूपत्वेनपारमार्थि
कत्वान्नतयोरपिवास्तवपरिच्छेदहेतुत्वमित्यभिप्रायेणाह सत्यमिति
सत्यंज्ञानमनंतंयत्ब्रह्मलक्षणस्यननपनात् ईश्वरत्वंचजीवत्वंउपाधि।

पं॰ द्वयीटी॰ द्वयकल्पितं यत्सत्यारूपं ब्रह्मतत्वस्तु तदेव पारमार्थिकं तत्स्य ब्रह्मणो पं॰ दी॰ का

५५५ एतल्लोका प्रसिद्धमीश्वरत्वं जीवत्वं च तत्वद्वयमायोपाधिद्वयेन कल्पितं

५५ अतः कल्पितत्वादेव जडवत् जीवेश्वरयोरपि तत्परिच्छेदकत्वाभाव

इति भावः किं तदुपाधिद्वयमित्याकांक्षायां तदुभयं क्रमेणाद

र्शयितुं तदावीश्वरोपाधिभूतां शक्तिं निरूपयति शक्तिरिति शा

क्तिरस्त्यैश्वरी काचित्सर्ववस्तुनियामिका आनंदमयमारभ्य गूढं सर्वेषु वस्तु

षु ऐश्वरी ईश्वरोपाधिनया ईश्वरसंबंधिनी काचित्सदसत्वादिभिः

रूपैर्निर्वक्तुमशक्या सर्ववस्तुनियामिका सर्वेषामंतर्यामि ब्राह्मणो

क्तानां पृथिव्यादीनां वस्तूनां नियमनकर्त्री शक्तिरस्ति सा क्व तिष्ठति

कुतो वा नोपलभ्यते इत्यपेक्षायां नियमेनाऽनुपलभ्यमानायां तस्या अतत्व

मेव किं न स्यादित्याशंक्य जगन्नियमनाऽन्यथाऽनुपपत्त्या साऽवश्यमभ्युपे

<(अन्त्याशंक्याह आनंदेति आनंदमयादिब्रह्मांडांत सर्वेषु वस्तुषु गूढा वर्त्तते स्तोनोप

लभ्यत ×पं॰ १॰)

त्याह वस्तुधर्मा इति वस्तुधर्मानियमस्येश्वरवृत्त्या नैव यदा तदा अन्यो न्य
धर्मसांकर्याद्विप्लवेन जगत्त्वलु वह्नेरौष्ण्याप्स्वादीनां काठिन्य द्रव्यत्वा
दयो यदा प्रवृत्त्यान व्यवस्थाप्यंते तदा तेषां धर्माणां सांकर्याद्विमिश्र
णोनैकैकत्राऽवस्थानात्सर्वं जगद्विप्लवेनानियतव्यवहारविषयतां प्रा
प्नुयादित्यर्थः प्रलियेतिप्रसिद्धिं द्योतयति ननु जडाया अस्या जगन्निया
मकत्वं न युज्यत इत्याशंक्याह चिच्छायेति चिच्छायावेशतः प्रा
प्तेश्चैतन्येव विभातिसा तच्छक्तिरुपाधिसंयोगाद्ब्रह्मैवेश्वरतां व्रजेत्
माया तिर्यक्चिच्छायावेशतः चिदाभासावेशाद्धेतोनैव चेतनेत्व मा प
न्ने विभाति प्रतीयते तस्याऽस्या नियामकत्वं घटत इति भावः वस्तु
ध्र कृततर्किमायात मित्यत आह तच्छक्तीति माया चासौ पाविर्क्षे
ति कर्मधारयः सैवोपाधिस्तेन संयोगात्संबंधस्तस्माद्ब्रह्मैवमात्यादि

त्वत्वानामीश्वरत्वांसर्वज्ञत्वादिधर्मयोगित्वंजेनैव प्राप्नुयात् जीवतो प॰ टी॰ मा
पाधिभूतानांकोशानांप्रागेवाऽभिहितत्वात्तन्निमित्तकंजीवत्वमिदा
नीमाह कोशोपाधीति कोशोपाधिविवक्षायांयातिब्रह्मैवजीव
तां पितापितामहश्चैकः पुत्रपौत्रौयथाद्धतमि कोशात्मोपाधिः
कोशोपाधिस्तद्विवक्षायांपर्यालोचनायांक्रियमाणायांब्रह्मैवसत्या
दिलक्षणमेवजीवत्वांजीवव्यवहारविषयतांगच्छति नन्वेकस्यैवाविरुद्धधर्म
द्वययोगित्वंयुगपत्क्वापिदृष्टचरमित्याशंक्याह पितेति यथैकएवदेव
दत्त एकदैवपुत्रंप्रतिपिताभवतिपौत्रंप्रतिपितामहएवंब्रह्मापिकोशोपा
धिविवक्षायांजीवभवतिशक्त्युपाधिविवक्षायामीश्वरश्चभवतीत्यर्थः
वस्तुतस्तुजीवत्वमीश्वरत्वंवाब्रह्मणोनास्तीत्येतत्सदृष्टांतमाह पुत्रादे
रिति पुत्राद्यविवक्षायांनपितानापितामह तद्वन्नेशोनापिजीवःशक्ति

कोशाऽविवक्षरो इदानींमुक्तज्ञानस्यफलमाह य एवमिति यएवंब्रह्मैववेद
सब्रह्मैवभवतिस्वयं ब्रह्मणोनास्तिजन्मातः पुनरेषनजायते ४३ यस्मात्प्र
न्यक्तत्त्वस्यसंपन्नः एवमुक्तेनप्रकारेणपंचकोशविवेकपुरःसरंब्रह्मप्रा
प्यगामिनंमत्यादिलक्षणंवेदसाक्षात्करोति एषःस्वयंब्रह्मैवभवति स
योहवैतत्परमंब्रह्मवेद ब्रह्मैवभवतिब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्यादिश्रुति
भ्यः ननुनोपिकिमित्यतआह ब्रह्मणा इति नजायतेम्रियतेवाविपश्चि
दित्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणस्तावत् जन्मनास्तिअतएषविद्वानपिस्वात्मनस्तद्रू
पत्वाक्वानैवजायतेनचपुनरावर्ततइति श्रुतेरिति इतिपरमहं० पंच
कोशविवेकव्याख्यासमाप्ता ५

श्रीडॊं नत्वाश्रीभार० मयाऽद्वैतविवेकस्यक्रियतेपदयोजना चिकीर्षित
स्यग्रंथस्यनिष्प्रत्यूहपरिपूरणायाऽभिलाषितदेवतानत्वानुस्मरणातन

पं.दशी.टी. ५७

५७

गां मंगलमाचरन् ग्रन्थवेदान्तप्रकरणात्वात् प्रसिद्धीयमेवानुबंधचतुष्टयं सिद्धवत्कृत्य ग्रंथारंभं प्रतिजानीते ईश्वरेणेति ईश्वरेणापि जीवेन सृष्टं द्वैतं विविच्यते विवेके सति जीवेन हेयो वंधः स्फुटीभवेत् ईश्वरेणाकारणोपाधिके नांतर्यामिजीवेनापि कार्योपाधिना सृष्टमपि नाट्यरूपमत्यादितं द्वैतं जगदीशविविच्यते विभज्यप्रतिपाद्यते॥ ग्रन्थद्वैतविवेचनस्य कारकं तपरीक्षावनि:प्रयोजनत्वंवारयति विवेकइति विवेके जीवेश्वरसृष्टयोर्द्वैतयोर्विवेचने कृते सति जीवेन हेयः परित्याज्यः बंधो बंधहेतुर्द्वैतं स्फुटीभवेत् स्पष्टतां यास्यति एतावज्जीवेन हेयमिति छे: निश्चीयत इत्यर्थः नन्वीश्वरेणाज्ञीवानामेव जगद्धेतुत्वं वादिनो वर्णयन्ति कारणः कथमीश्वरस्य सृष्टत्वं मुच्यते जगत इत्याशंक्याह प्रकृतिविरोधानेदं चोद्यमित्याह पवित्रमहत्त्वाभिप्रेत्यप्रथमेवं तावत्वाकांतावर

र्य्यन्तः पठति मायांतुप्रकृतिं विद्यान्मायिनंतुमहेश्वरं मा
वी॰ यीसृजतीत्याहुः श्वेताश्वतर शाखिनः मायोपाधिकमीश्वरंप्रकृ
त्यास्मान्मायीसृजते विश्वमेतदितितस्यैवेश्वरस्य जगत्स्रष्टृत्वंश्वेता
श्वतरशाखिनोवर्णयन्तीत्यर्थः ऐतरेयोपनिषद्वाक्यमर्य्यन्तोऽनुक्रामति
आत्मावाइति आत्मावाइदमग्रआसीदितिसऐक्षत सृजाइति संकल्पनात्सृजा॥
लोकानुसएतानितिबहुचाः आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीन्नान्यत्किं
चनमिषत्सईक्षतलोकान्नुसृजाइतिसइमाल्लोकानसृजतेत्यनेनवाक्ये
नाऽद्वैतस्यपरमात्मनः एवजगत्स्रष्टृत्वंबहुचास्त्रऐतरेयशाखाध्यायिनआहु
रित्यर्थः ईश्वरस्यजगत्कारणत्वेनैतिरीय श्रुतिरपिप्रमाणमित्यभि
प्रेत्यतद्वाक्यमर्य्यन्तः पठति खंवाय्वग्निरिति खंवाय्वग्निजलोर्वीषध्यन्न
देहाः क्रमादमी संभूताब्रह्मणस्तस्मादेतस्मादात्मनोऽखिलाः मत्या
रीय॰

पं० दशवीटी० ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्युपक्रम्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः इत्यादि प० दी० का
५८ नाऽन्नात्पुरुषः इत्यंतेन वाक्येन गुहाहितत्वेन स्वत्वगुणकामिनां दांतमिनः ब्रह्मण आकाशादिदेहपर्यन्तं जगदुत्पन्नं इत्यभिप्रायो वा परिशेषादपि सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किंचेति वाक्येन तस्यैव ब्रह्मणो जगत्सर्जने च्छापूर्वकपर्यालोचनेन जगत्स्रष्टृत्वं तित्तिरिराहेत्यर्थः छांदोग्येपि ब्रह्मणः एव जगत्स्रष्टृत्वमाननित्याह इदमग्र इति बहुस्यामहमेवातः प्रजायेयेति कामतः सपदत्तत्वाऽसृजत सर्वं जगदादित्याह तित्तिरिः इदमग्रे सदेवासीद्बहुत्वाय तदैक्षत तेजोऽब्वंन्नांडजादीनि सृजदिति च सामगाः सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति स दूपसद्वितीयं ब्रह्मोपक्रम्यातदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजतेत्यादि नातस्यैव ब्रह्मणः सर्व

कंतेजोऽन्नमसृजतेत्यादिना तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजा
नि भवंत्यंडजं जीवजमुद्भिज्जमित्यादिनां ऽडजादि शरीरनिर्माणादिकं च समग्रा
वर्णयंतीत्यर्थः मुंडकोपनिषद्यपि तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावका
द्विस्फुलिंगाः सहस्रशः प्रभवंते सरूपाः तथाक्षराद्विविधा
सोम्य भावाः प्रजायंते तत्र चैवापियंतीत्यक्षरशब्दवाच्यात् ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रूयत इत्याह विस्फुलिंगा इति । विस्फुलिंगा
यथा वह्नेर्जायंते तद्वदक्षरात्तथा विविधाः अंडजादि भावा इत्यर्थ
वेदान्तकौस्तुभकृतः एवं बृहदारण्यकेऽप्यव्याकृतशब्दवाच्याद् ब्रह्मणो
नामरूपात्मकं जगदुत्पन्नमिति श्रुतिमित्याह जगदिति जगत्
दव्याकृतं पूर्वमासीद्व्याक्रियताधुना द्वाभ्यां नामरूपाभ्यां
विराडादिकं तेस्फुटे तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव

३

पं॰ दशमी व्याक्रियत तासौ नामायमिदंरूपं इति वाक्येन स्पष्टः भगवान् स्य पूनां पञ्चदशीका

५८ मरूपत्वेनाऽव्याकृतशब्दवाच्यान्मायोपाधिकान्ब्रह्मणो ना

८ मरूपयस्पष्टीकरणालक्षणाभिव्यक्तिरूपा नामरूपयोर्वि

ये राडादिभूस्थूलकार्यस्पष्टताच नादिदमप्रतर्हि नामरूपाभ्यामेव

व्याक्रियतेऽसौनामायमिदं इति वाक्येनाभिहिता तेचविराड

दयश्चात्मैवेदमग्रआसीत्पुरुषविध इत्यादिना एवमेवयदिदं

किंच मिथुनमापिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत इत्यनेन दर्शिता इत्य

र्थः उदाहृताभिः श्रुतिभिर्द्वैतस्य स्पष्टाभिधानानन्तरं ब्रह्मणोऽ

जीवरूपेण तत्र प्रवेशोऽप्यभिहित इत्याह कृत्वेति विराडादिशरीर

भावः स्वराट्स्वावयवस्तथा पिपीलिकावधिद्वंद्वमिति वासनेश्वरः

कृत्वा रूपान्तरं जैवं देहे प्राविशदीश्वरः इति ताः श्रुतयः प्राहुः

जीवत्वंश्चाराद्यारशात् ध्रुतत्वयाजैवं जीसंबंधिरूपांतरमविक्रियब्रह्म
णोविलक्षणाविकारिरूपमित्यर्थः देहदेहज्ञातेजीवत्वंकृतइत्यत
तश्चाह जीवत्वमिति श्चारादीनांस्वामित्वेनैवप्रेरकत्वंश्चाराद्यार
णांतस्मात्जीवरूपंकत्वाश्चाविश्चादित्युक्तं किंतदित्यपेक्षायामाह
चैतन्यमिति चैतन्यंयाधिष्ठानंलिंगदेहप्रत्ययःपुनः ।चिच्छायागिं
लदेहस्था नत्स्थोजीवउच्यते अधिष्ठानलिंगदेहकल्पनाद्यारशान्
तंयच्चैतन्यमात्तियच्चतत्रकाल्पितोदेहोयच्चतस्मिन्लिंगदेहाविद्यमा
दाभासस्तत्सघ स्तेषांत्रयाराणांसमूहोजीवपदेनोच्यतइत्यर्थः नन्वी
श्वरस्यैवजीवरूपेणाश्चविष्टस्याऽज्ञत्वदुःखित्वादिविकल्पधर्मत्वंकु
तइत्याशंक्याह माहेश्वरीति माहेश्वरीतिमायायास्तस्यानिमा
णाश्चवन् विद्यतेमोहशक्तिश्चतंजीवंमोहयत्यसौ माहेश्वरीमा

पं॰ दशी टी॰ यिनं तु महेश्वरमिति श्रुत्युक्ता महेश्वरसंबंधिनी मायाया स्तस्या निर्मा प॰ दी॰ का

६०

60

णशक्तिवत् जगत्सर्जनसामर्थ्यवन्मोहशक्तिश्च मोहनसामर्थ्यमप्या
स्तिवदेतज्जडमोहात्मकमिति श्रुतेः ततः किमित्यत आह जीवमि
ति असौ मोहनशक्तिस्तं पूर्वोक्तं जीवं मोहयति चिदानंदादिस्वरूप
ज्ञानरहितं करोति ततोऽपि किमित्यत आह मोहादिति मोहादनीश
तां प्राप्य मग्नो वपुषि शोचति ई शाद्यष्टमिदं द्वैतं सर्वमुक्तं समासतः
मोहात्पूर्वोक्तादनीशतामिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोरसामर्थ्यं प्राप्य
वपुषि मग्नः शरीरे तादात्म्याभिमानं गतः शोचति दुःखवत्वाद्यभिमा
नं करोति समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमा
न इति श्रुतेः बद्धपमात्ता सांकार्यं परिहारायद्वैतं निगमयति ई नि
शोति समासतः संक्षेपेणोत्यर्थः न तु जीवस्य द्वैतं स्वरूपत्वे

किमानमित्याशंक्याह सफान्नेति सफान्नब्रह्मरोद्दैतंजीवस्वरूपंध्र
पंचितं अन्नानि मदाज्ञानेनकर्म्मरााजनयत्पिता कर्ण्यतत्वप्रपंचित

मि॰ मित्याशंक्यसफन्नप्राद्धवाच्यैद्धत स्रष्टित्येनपाद्यर्कं सफांनानि मेधया
तयमाजनयात्पितेतिवाक्यमर्थतः संगृह्णाति अन्नानीति पिताध्यो
दष्टद्वाजगद्धुत्यादनेसर्वलोकपालकोजीवइत्यर्थः नन्वत्रसफकसर्जन
किमर्थमित्याशंक्य तद्विनियोगोप्येकमस्यसाधारणंदेवानभाजयत्
श्रीएयात्मनेकुरुतपशुभ्यएकं प्रायच्छदितिवाक्येनोक्त इत्याह मर्त्या
न्नमिति मर्त्यानिमेकं देवान्नेपश्वान चतुर्थकं अन्नत्रितयमात्मा
र्थमंत्राणांविनियोजनं विनियोजनमुक्तमितिशेषः वानिचस
प्तान्नानि एकमस्यसाधारणमितीदमेवाग्नस्यतत्साधारणामंनं
यदिदमद्यतइत्यादिनाश्यमात्मावाड्ःमयोमनोमयः प्राणमयइ

क

वं॰दशटी॰ त्यांतेनवावयसंदर्भेणो बन्दरनकंडिकाद्वयरूपेन दर्शितानित्याह श्री प॰ दी॰का
६१ ह्यादिमिति ब्रीह्यादिकं दद्युरि त्यर्मासौद्वीरंतस्यासन: वाक्यद्वा
61 राकाक्षेत्यत्र मत्यमन्त्राणामवगम्यतां ननुक्तमन्त्राणांतांजगदं
त:पतित्वेनप्रवरनिर्मितत्वान्नजीवनिर्मितधान मयुक्तमित्या
शांक्यतत्स्वरूपस्येश्वरनिर्मितस्यापियोग्यत्वाकारस्यजीवनिर्मि
तत्वान्नैवमित्याह ईश्रेनेति ईश्रेनपञ्चैतानि निर्मितानिस्व
रूपत: तथापिज्ञानकर्मभ्यांजीवात्कबीत्तदनंतां ज्ञानकर्मभ्यां
ज्ञानंविहितं प्रतिषिद्धंचदेवतापरयोषितादिविषयध्यानंकर्मचावि
हितंयज्ञादिरूपं प्रतिषिद्धं हिंसादिरूपंताभ्यामित्यर्थ: तदंनतां
तेषांब्रीह्यादिन्नाराणां नानारूपभोगोपेकस्वात्वमित्यर्थ: किमतो
भवतीतितत्राह ईश्वकार्यमिति ईश्वकार्यंजीवभोग्यंजगा

न्यामत भोग्या

द्वाभ्यां समन्वितं पितृज^न्यापायो स्थितं प्रेष्यतां जगन्मां सां नेत्यत्रोक्तं
स्त्रीस्वादिरूपं सीशाकार्यत्वेन जीवभोग्यत्वेन च द्वाभ्यां संबंधामि
त्यर्थः एकस्योभयसंबंधे दृष्टान्तमाह पितृजन्येति ईशजीव
योर्जगत्सर्जने किं साधनमित्यत आह मायेति मायावृत्यात्मको हीशा सं=
कल्पः साधनं जैवो मनोवृत्यात्मको जीवसंकल्पो भोगसाधनं ना
न्वीश्वरसृष्टवस्तुस्वरूपातिरिक्तो भोग्यत्वाकार एव नास्ति को जीवेन
सृजत इत्याशंक्याह ईशनिर्मितेति ईशनिर्मितस्य स्याद्दोवस्तुन्येकविधे
स्थितेऽपि भोक्तृधीवृत्तिनानात्वात्तद्भोगो बहुधेष्यते एकस्मिन्नेवावि
षये बहुविधो भोग उपलभ्यमानस्तत्प्रयोजकं भोग्याकारभेदं गमयती
त्यर्थः ननु सति भोगभेदे भोग्यभेदः कल्प्यतां तत एव नास्तीत्याशंक्य
सहस्रामानत्वान्मैवमित्याह दृश्यतेत्याह दृश्यत्येकोमाशोलब्धाक

प्रत्यन्योह्यलाभतः पश्यत्येवविरक्तोत्र हृष्यति न कुप्यति एको सराम
वीतं लब्ध्वा हृष्यति अन्यस्तत्याविघ्नतदलाभात् कुप्यति अत्र मतो
विषये विरक्तस्तत्तं भोगाभावं पश्यत्येव लाभाऽलाभनिमित्तको हर्ष क्रोधो च नप्रा
प्नोतीत्यर्थः के ते भोगभेदोपरक्ताः जीवसृष्टा आकारभेदा इत्यत आह
प्रियइति प्रियोऽप्रियउपेक्ष्यश्चेत्याकारामणिगास्त्रयः सृष्टजीवै
रीदृशः सृष्टरूपं साधारणांत्रिषु मणिनिष्ठाः प्रियत्वाऽप्रियत्वोपेक्ष्यत्व
रूपमाणा आकारभेदाः जीवैः सृष्टांत्रिष्वपि साधारणं वस्तुतं मणि
रूपं तदीश्वरनिर्मितं इत्यर्थः उक्तं जीवसृष्टाकारभेदमुदाहरणा
न्तरेणाप्यपाति भार्येति भा वसिष्ठानन्दाना यातामीत्यनेकधा
ज्ञातियोगिधियांयो बिद्धिषते न स्वरूपतः नंदाभर्तृ भगिनी या
तादेवरपत्नी ज्ञातियोगिधिया भर्तृ श्वशुरदेवरादिलक्षणा ज्ञातियोगिगो

चरयावुध्यात् ज्ञानदपेक्षयेत्यर्थः ननु योषिद्विषयाणां मायस्तुपे
त्यादि ज्ञानान्नैवाभिनात्युपलभ्यंते नन्तौद्विषयभूतायोषितः स्वरूप
भेदोऽध्ययतेऽतः भ्रांतियोगसिध्यियायोषिद्विद्यते इत्युक्तमयुक्तं इति शं
कते नन्विति ज्ञानवैलक्षण्यायत्तस्य ज्ञेयवैलक्षण्यया विना मतत्वात् ज्ञेया
कार भेदोऽंगीकार्य एवेत्याशयेन परिहरति मैवमिति मैवं मांसमयी
योषित् काचिदन्या मनोमयी मांसमय्याम् अत्र भेदोऽपि भिद्यते हि मनो
मयी ननु भ्रांत्यादिस्थले बाह्यविषयाभावात्तत्रत्यं वस्तु मनोमयत्वात् भ्रांति
तस्थले तदनुपपन्नं बाह्यवस्तुनः सत्वादिति शंकते भ्रांतीति भ्रांति
स्वप्नमनोराज्यस्थलेति स्थलं मनोमयं ज्ञोपलभ्यमानेन मेयस्य न मनो
मयं चेति चेत् मानेन प्रत्यक्षादिप्रमाणो भेदो मेयस्य मानस्य भेदस्येत्यर्थः
भ्रमितस्थले बाह्यविषयसत्वमंगीकरोति बाढमिति वाढं

न

य

दि ४

मानेतु मेयत्नयोगात्स्याद्विषयाकृतिः भाष्यवार्तिककाराभ्यां मय

मर्थ उदीरितः कथं तर्हि तद्विषयस्य मनोमयत्वमुच्यत इत्यत आह

मानेत्विति मानेविषयाकृतिस्तुमेयत्नयोगात्संबंधात्स्यात् न

न्विदं स्वकपोलकल्पितमित्याशंक्याह भाष्येति तमेनार्थं भाष्य

कारवचनमुदाहरति मूषेति मूषायांसिक्तं यथाताम्रं तन्निभं जा

यते तथा रूपादीन्व्याप्नुवच्चित्तं तन्निभं दृश्यते ध्रुवं यथाद्रुतं

मूषायांसिक्तं ताम्रं तन्निभं जायते तन्मूषानाकारवद्भवति तथा

रूपादीन्विषयान्व्याप्नुवद्विषयीकुर्वन्चित्तं ध्रुवमवश्यं तन्नि

भं दृश्यत उपलभ्यत इत्यर्थः ताम्रादेरग्निसंपर्काद्द्रुतस्य मूषा

न्तःसिक्तस्य कठिनमूषाभिघातेन रोत्थापत्त्या मूषाकाराकारापित्तेः

छेरमूतायास्ताम्रादिविलक्षणाया विषयव्याभावापिकेतत्तदा

कापत्तिरित्याशंक्याद्युत्तरमाह व्यंजक इति व्यंजको वा यथालोके व्यंग्य
स्याकारत्वमभियात् सर्वार्थव्यंजकत्वाद्धीरर्थाकाराण्यवभासते यथा
वा व्यंजकः प्रकाशकः आलोकः आतपादिर्व्यंग्यस्य प्रकाश्यस्य घटा
देराकारतामारवर्तामियात् प्राप्नुयात् एवं धीरपि सर्वार्थस्य व्यंज
कत्वात् सकलपदार्थप्रकाशकत्वात् दर्पणाकाराचेत्स्याकार इव कस्याका
रो यस्याः सा तथाप्यवभासेत प्रकर्षेणोपलभ्यते इत्यर्थः इदानीं वार्त्ति
ककारवचनमाह मातुरिति मातुर्नाम अभिनिष्पत्तिर्निष्पन्नं मेयमे
तिनत् मेयाभिसंगतं तत्त्वमेयात्मत्वं प्रपद्यते मातृत्वाधिष्ठानबुद्धि
स्य चिदाभासरूपात्मनः मातुर्नाम अभिनिष्पत्तिर्मानस्य साभासान्तः
करणावृत्तिरूपस्याभिनिष्पत्तिर्भवतीति प्रोक्तः निष्पन्नमुत्सं
नं तन्मानं मेयं प्रमेयं घटादिरूपमेति प्राप्नोति किं च तन्मानं मेयया

पं॰ दशीटी॰ मित्संगत्वं ज्ञमेयेरासंबंधंसन्मेयाभत्वमेवस्याभेवामायस्यतन्मेयाभ प॰ दी॰ का

६४ त्वंतस्यभावत्तत्वंमेयसमानाधिकरणत्वं प्रपद्यते ज्ञात्वेतीत्यर्थः

64 भवतु प्रकृते किं मायात्वमित्यत आह सत्यं वामिति सत्यं वंवि

टी॰ वयोद्दोक्तो यमन्मय धीमयो मन्मयो मानमयं स्यात्स्याद्विभा
ष्यस्तु धीमयः ननु मन्मय घटस्यैव मनोमय घटस्यत्तैनैव म
नसाग्रहीतुं शक्यत्वात् यत्राह कांतरा भावाच्चासिद्धैरेवत्या प्रां
क्य ग्राह का मानो ऽप्रसिद्ध इत्याह मन्मय इति यथा मन्मयो मा
नमेयत्वाद्धीमयः साक्षिभास्य इत्यर्थः भवंत्वेवं द्विविधं द्वै
तं कस्तत्र कस्य हेमत्वं कस्य नानेति न ज्ञायत इत्याशंक्य जीवस्य
स्य हेयत्वमित्याभिप्रेत्य तस्य बंधहेतुत्वं दर्शयति अन्वये
ति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां धीमयो जीवबंधकृत् सत्यस्मिन् सु

खदुःखे सत्सत्स्मिन्नात्ति मद्वयं अन्वयव्यतिरेकावेव दर्शयति ससाक्षि
क्षिति अस्मिंजीवस्वरूपे मा मसप्रयं चेसाति विद्यमाने सुखदुःख
स्त्तः भवतः अमाति तु नास्तिन्द्वयं सुखं दुःखं च नास्तीत्यर्थः न
न्वेत्तावन्वयव्यतिरेकौ बाह्यार्थविषयौ किं न स्यातां इत्यत आह
असत्यपि चेति असत्यपि च बाह्यार्थत्वगादौ बध्यते न र समा
धिस्त्रग्विमृष्टार्थ सत्यप्यात्मनि न बध्यते न रोमन्थः एतदुप
लक्षणमन्येषामपि स्वगादौ स्वप्नस्थत्यादिकाले बाह्यार्थे
ऽग्व्रकूलयोर्विद्यादो प्रतिकूलेव्याघ्रादौ च परमार्थिके विषये स
त्यपि अविमानेऽपि बध्यते सुखदुःखाभ्यां युज्यते समाध्यादि
युक्तास्मिं बाह्यार्थे सत्यपि न बध्यते न सुखदुःखाद्यभिभूत
वान्य तदेतावविषयावन्वयव्यतिरेकौ न तत्त्वरित्यर्थः मनोमयश्च

म्तेविततस्मिन् वार्तायामप्रस्तुतायां नरोदिति । पं० ३

पं०दशीटी० पंचस्य वंधकत्वेनाऽन्वयव्यतिरेकावुदाहरणेन स्पष्टयति इ प०दी०का
६५ रदेशमिति सार्द्धेन दूरदेशं गते पुत्रे जीवत्येवान्नतत्पिता विप्रल
म्भकवाक्येन मृतं मत्वा प्ररोदिति । अतः सर्वस्य जीवस्य वंधकत्मा
नमं जगत् देशान्तरं प्राप्ते पुत्रे नत्रैजीवत्येव सत्यपजस्य गृहे स्थि
तस्तस्यापिता विप्रलंभकस्याभिप्यापर वंधकस्यात्य मृत्रोमृतइ च
त्येवं रूपेण वाक्ये न स्वपुत्रं मृतं कल्पयित्वा प्रकर्षेणा करोति
तस्मिन्नेव पुत्रे तत्रैव मृत्तोपित्त नरोति का माथाम ख्कृतावां
सत्यां नरोदनं करोति फलितमाह अनइति धीमयस्यैव
जगतो वंधहेतुत्वाणीकारे बाह्यापिलापादव सिद्धांतापा
तः स्यादिति शंकते विज्ञानेति विज्ञानेति विज्ञानवादोवा
ह्यस्यविषयप्राप्तिः स्यादिहोति चेत् न हृद्याकारस्याधातृवाह्य

ह्यापेक्षितत्वतः परिहरति नप्रदीत येद्यपि मानसप्रपंचस्येव
बंधहेतुत्वं तथापि तद्धेतुत्वेन बाह्यार्थस्यापि स्वीकारान्नो विज्ञा
नवाद प्रसंग इति भावः ननु न ह्याकारस्य मपरिणाम बाह्यप
दार्थोपेक्षितात्वः पूर्वं पूर्वमानसप्रपंचसंस्कारस्यैव ततरो
त्तरमानसं प्रति हेतुत्वोपपत्तेरित्याशंक्य प्रौढवादेन मदंगीकारो

प्रपंच

त्रि वैयर्थ्यमिति वैयर्थ्यमस्तु वा वा ह्यं न वा स्थितत्वमी प्र
हे प्रयोजनमपदोतेन मानानीति हि स्थिति तर्हि विज्ञानवादत्वा
को भेद इत्यत आह बाह्यमिति विज्ञानवादिनो बाह्यमेवापल
पंति वयं तत्र प्रत्ययमेव भेद इत्यर्थः प्रयोजनशून्यत्वात् अभ्यु
पगमोप्ययुक्त एवेत्याशंक्याह प्रयोजनमिति मानाधीना वस्तुनः
सिद्धिर्न प्रयोजनाधीना मानसिद्धस्य प्रयोजनशून्यत्वस्य लौकिकैर

द्व = ३

 दिभिर्वाऽनभ्युपगमादितिभावः मानन्तद्वैतस्यैवबंधहेतुत्वेनास्य
 मनोनिरोधात्मक योगेनैवनिवृत्तिसंभवाद्ब्रह्मज्ञानस्यबंधनिवर्त्त

कत्वाऽभ्युपगमोविरुद्धएवेतिशंकते बंधश्चेदिति बंधश्चेन्मना
मं द्वैतं तन्निरोधेनशाम्यति अभ्यस्ययोगमेवातःब्रह्मज्ञानेनकिंव
द योगेनकिंद्वैतोपशमस्तात्कालिकउच्यतेआत्यंतिकोवेतिविकल्प
आद्यमंगीकृत्यद्वितीयंदूषयति तात्कालिकोस्ति तात्कालिकेद्वैत
ज्ञात्वैवेप्याऽस्मानिजाप्तेदयः ब्रह्मानंदंविनानश्यादितिवेदांता
डिंडिमाः ज्ञात्वादेवंमुच्यतेसर्वपाशैः ज्ञात्वाशिवंशांतिमत्यं
तमेति यदाचर्मवदाकाशंवेष्टयिष्यंतिमानवाः तदाशिवमवि
ज्ञायदुःखस्यांतोभविष्यतीत्यादिश्रुतिष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां
ब्रह्मज्ञानादेवबंधनिवृत्तिरभिधीयतइतिभावः ननुवाद्यद्वैतनि

वृत्तिमंतरेणाऽद्वितीयब्रह्मज्ञान■वनोदीयादित्याशंक्य तंनिवारणाभा
वेपितस्यमिथ्यात्वज्ञानाद्द्वैयास्माधिकमद्वैतबोद्धुंशक्यत इत्याह अ
निवृत्तेपीति अनिवृत्तेपीशास्त्रदृष्टद्वैतस्याप्रबाधात्मना बुद्ध्वाब्रह्माद्व
यंबोद्धुंशक्यंएवंस्वैक्यवादिनः नद्वैतमिथ्यात्वज्ञानमद्वैतज्ञानप्रयोज
कमपितुतंनिवारणामेवेत्यभिनिविष्टान्प्रत्याह प्रलय इति
प्रलयेतंनिवृत्तौतुगुरुशास्त्राद्यभावनः विरोधिद्वैतभावेपिनशक्यं
बोद्धुमद्वयंप्रलयेप्रलयावस्थायांतंनिवृत्तौतस्यद्वैतस्यनिवृत्तौस
त्यांतुविरोधिद्वैताभावेप्यद्वैतज्ञानविरोधित्वेनभवदभिमतस्यद्वै
तस्यनिवारणोसत्यापिगुरुशास्त्राद्यभावतः गुरुशास्त्रादिरूपस्य
ज्ञानसाधनस्याभावहेतोरद्वयंब्रह्मबोद्धुंशक्यं नभवतीत्यतस्तं
निवारणमप्रयोजकमितिभावः तथापिसतिद्वैतेकथमद्वैतज्ञान

मित्याशंक्याह अबाधकमिति अबाधकं साधकं चेद्वैतमीश्वरनिर्मि

तं अपनेतुमशक्यं चेत्याशंक्यातद्विष्यते कुतः ईश्वरनिर्मितं द्वैतमबा
धकं तन्नश्वरत्वज्ञानेनैवाऽद्वैतज्ञानोत्पत्तेरुक्तत्वात्साधकं च गुरुशा
स्त्रादिरूपस्य ज्ञानसाधनत्वादाकाशादिरूपं द्वैतमस्माभिरपनेतुम
शक्यं चेति हलोति द्वैतमाशंक्यात्कुतः कारणाद्विष्यत इत्यर्थः इदानीं जीव
स्रष्टं द्वैतं विभजते जीवेति जीवद्वैतं तु शास्त्रीयमशास्त्रीयमिति
द्विधा उपाददीत शास्त्रीयमातत्त्वस्याव बोधनात् किंद्विविधमपि
सदा हेयमेवनेत्याह उपाददीतेति आतत्त्वस्यावबोधनात्कृतत्त्वस्याऽ
वबोधनपर्यंतमित्यर्थः किंतच्छास्त्रीयं द्वैतमित्याकांक्षायामाह
आत्मेति आत्मब्रह्मविचाराख्यं शास्त्रीयं मानसं जगत् बुद्धे त
त्वे तच्च हेयमिति प्रत्यगात्मानं प्रत्यग्रूपस्य ब्रह्मणो विचाराख्यं

यच्चक्षुरादिकं तच्चक्षुरादीयं मानसं जगादित्यर्थः नन्वात्मतत्त्वस्याऽवबोध
नादित्यफलमनुपपन्नं आत्मनोऽमृतत्वे कालं नयेद्वैतदैवं चिंतयेत्फलात्वा
दित्याशंक्याह ब्रह्मेति तत्त्वे ब्रह्मात्मैक्यलक्षणे मात्यालोमत्तीत्यर्थः
नहि आसुप्तेरिति वाक्यस्य कागतिरिति चेत् दध्यानावसरं किंचित
कामादीनामनागवीतिपूर्वार्द्धं कामाद्यवसरप्रदानस्यनिषिद्धत्वात
त्परतैवेति वदामस्तत्त्वबोधोत्तरकालं तद्ध्येयत्वप्रतिपादनपराः श्रु
तीरुदाहरंति शास्त्राणीति शास्त्राण्यधीत्य मेधावी अभ्यस्य च पुनः
पुनः परमं ब्रह्म विज्ञाय उल्कावत्तान्यथोत्सृजेत् तमेवैकं विजानीते
त्यनेन तमेवैकं विजानथ आत्मानमन्या वाचो विमुंचथ आत्मनमन्या
वाचो विमुंचथ अमृतस्यैषसेतुरिति श्रुतिरर्थतः पठति: आशा
स्त्रीयस्यापि ध्यानस्यावांतरभेदमाह आशास्त्रीयमिति ग्रंथमभ्यस्य मे

मे

धावीशानंविज्ञानतत्परः पलालमिवधान्यार्थीत्यजेद्ग्रंथमशेषतः प॰दी॰का
तमेवधीरोविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतब्राह्मणः नानुध्यायान्बहून्शब्दा
न्वाचोविग्लापनंहितत् तमेवैकंविजानीतह्यन्यावाचोविमुंचथ
यच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञइत्याद्याःश्रुतयःस्फुटाः अशास्त्रीयमपिद्वै
तंतीव्रंमंदमितिद्विधा कामक्रोधादिकंतीव्रंमनोराज्यंतथेतरत् द्वि
धेति द्विविधमपिक्रमेणोदाहरति कामेति इतरन्मंदमित्यर्थः
किमनयोःशास्त्रीयद्वैतस्यवतत्वबोधोत्तरकालमेवहेयत्वंनेत्याह
उभयमिति उभयंतत्वबोधात्प्राङ्निवार्यंबोधायतिद्धये शमः
समाहितत्वंचसाधनेषुश्रुतंयतः प्राक्प्रानिवारणंकिमर्थमित्य
तआह बोधेति तत्रलिंगमाह शमइति यतस्तत्वबोधात्प्राक्तयो
र्निहियत्वंतत्तएवनित्यानित्यवस्तुविवेकादिब्रह्मसाधनेषुमध्ये

प्रांतः समाहित इति पदाभ्यां प्रांति समाधी प्रक्रतय इत्यर्थः तत्त्वबोधा
त् प्राक्तनि वर्त्यमित्यभिधानादुत्तरकालमस्य स्वीकार्यता स्यादित्याशं
क्याह बोधादिति बोधादूर्ध्वं तत्द्वयं जीवन्मुक्तिप्रसिद्धये कामादि
क्लेशबंधेन युक्तस्य नहि मुक्तता उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन दृढयति
कामादीति कामादिरूपो यः क्लेशः स एव बंधः तेन युक्तस्य बद्धस्य मुक्ति
ता जीवन्मुक्तित्वं नहि नास्त्येवेत्यर्थः ननु जन्मादि संसारादुद्विग्नस्या
त्यंतिक पुरुषार्थरूपया विदेहमुक्त्यो वालं किमनया जीवन्मुक्त्येति शं
कते जीवन्मुक्तिरिति जीवन्मुक्तिरियं मा भूज्जन्माभावस्त्वहं कृती
न हि जन्मापि तत्त्वे वस्वर्गैकामाना कृतीभवान् ऐहिकभोगनि
वृत्तितया जीवन्मुक्तिरत्याग आरभ्य सांपिकयोगविवृत्ति भयादिह
मुक्तिरपि त्याज्या स्यादित्याप्रतिबंधापरिहरणे तद्दोषेति प्रतिबंध
मोचनं शंकते हायेति हा यानि श्रायदोषेणास्य गोहियो यदा तदा

वं॰ दशीति॰ स्वयंदोषत्त्वमात्मायंकामादिः किंनहीयते दोषमुक्तत्वेनस्वर्गा व॰ दी॰ का

६८ देस्त्याज्यतेसकलपुरुषार्थविघातकत्वेनाऽनीवदोषरूपस्यका

६९ मादेः स्तरांत्याज्यत्वमित्याह नदोस्वयमिति ननुवैराग्यादि

संपादनेनात्यंतानर्थहेतोः कामादेस्त्यक्तत्वादैहिकभोक्कमा।

त्रोपयोगिकामाद्यभ्युपगमेकोदोषइत्याशंक्याह त त्वा।

मिति नत्तुच्छापिकामादिभिः शोषंनहासिचेत्त यद्येस्म

चरणात्स्यात्कर्मध्वास्त्वातिलंघितः तत्ववित्वाभिमानेनाविधि

निषेधशास्त्रमतिक्रम्यकामाद्यधीनतयावर्तमानस्य नवयथे

ष्टाचरणंयदि प्रऽनतत्वदर्शोऽपिवकोभेदोऽश्वशुचिमदाम्नो

वै शुभ्राद्वैतमतलम तस्वरूपंब्रह्मतयेनमशुभ्राद्वैतसतत्वविन्न तस्ययथे

ष्टाचरणंयदिस्यात्तर्हितस्ववि मतत्वादिक पापिस्यात्तथ्यामाति।

स्यादित्यर्थः कःकोदोषइत्याप्रोक्तं नसत्वज्ञातिपादनपरं स्वरेश्वराचार्यवचनमुदाहरति शु

भ्राद्वैतेति शुभ्राद्वैतसतत्वस्ययथेष्टाचरणं नं

धडंतात चद्दशं चैवन — कोपिविद्रोषस्याद्दित्यर्थः एतावत्ताकिम
भिष्टमाषादितामित्याशंक्यलोपहासमुत्तरमाह वोधादिति वोधा
त्वरमतो दोषमात्राल्लिपर्वस्य याद्युना कात्रोषलोकनिंदा चेत्य
होतेवोधवैभवं तत्वज्ञानोदयान्नाक्ककामक्रोधादि चित्तदोषे
त्तिवक्षेपा भूत इदानीं सर्वलोकानिंदापिसइति ज्ञात्रावेरुरायमि
तिभावः तर्हि किं कनव्यमित्यतआह विद्वाविरा हेति विद्वरा
हदि तुल्यत्वमा कीर्तीनत्वाविद्वान सर्वघोदोषमत्यागपत्रमेः
प्रत्यदेववत सर्वोत्कि षहितेहतानवात्त्वं कामादित्यागाऽशक्तत्वेन
सर्वोघमाविड्वराहादि साम्यमाकांक्षीः किंतु कामादिलत्तत्यागात्त
कलमन्मेदोषहानेनसर्वजनेदेववत्पूज्यस्वप्रज्यो भवेत्यर्थः
तत्यागोपायमाह कामादीति कामादिदोषहृष्टाघाः कामादि

पं॰दशी॰टी॰ कामादित्यागहेतवः श्रुतिप्रमोक्षशास्त्रेषु नानाविधाः सर्वोऽप्यत्र काम्याः प॰दी॰ ७०
कामनाविषयाः स्रगादयः आदयो येषां द्व्यादीनां तत्कामादयस्तेषां
ये दोषाः अनित्यत्वसातिशयत्वादयस्तेषां दृष्टिः खलोकनमा
त्रं येषां कोपस्वरूपस्वरूपविचारादीनां ते तथोक्ताः कामादित्या
गहेतुत्वप्रमाणमाह श्रुतिरिति भवतु ततः किमायातमित्यत आ
ह तानिति ननु कामादीनां अनर्थहेतुत्वात् त्याज्यत्वमस्तु
मनोराज्यस्य तु तथात्वात् तत्त्यागो नापेक्षित इति शंकते त्या
ज्यतामिति साक्षादनर्थहेतुत्वाभावेऽपि परंपरया तद्धेतुत्वात्
त्याज्यत्वमेवेत्यभिप्रेत्य परिहरति अप्राप्तेति त्यज्यतामेव
कामादिर्मनोराज्ये तु का क्षतिः अशेषदोषबीजत्वात् क्षतिर्
भगवतेरिता परंपरयाऽनर्थहेतुत्वं प्रदर्शनपरं भगवद्वाक्यं

मुद्धाहरति ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते संगात्संजायते
कामः कामात्क्रोधोभिजायते तद्धस्य मनोराज्यस्य कः परिहारो
श्रा पायइत्यत आह जेतुमिति प्राकं मनोराज्यं निर्विकल्पसमा
धितः ससंपादः क्रमात्सोपि सविकल्पसमाधिना सोपि कुतः सि
ध्यतीत्यत आह ससंपाद इति नन्वाष्टांगयोगयुक्तस्य तस्यासक्त
हि: त इति तस्य कामनिरिन्नत्यत आह बुद्धतत्त्वेनेति बुद्धतत्त्वेन धीदोष
परत्वेनैकांतवासिना दीर्घप्रणावमुच्चार्य मनोराज्यं विजीयते बु
द्धमवगतं तत्त्वं [illegible] एकवलदत्तांयेन स बुद्धतत्त्वः तेन कामक्रोध
दि बुद्धिदोषरहितेन एकांतवासिना विजनदेशनिवासशीलेन गुरू
पदेशादीर्घं षडक्षरादपादि मात्राप्लुतप्रणावमोंकार मुच्चार्य मनोराज्य
विजीयते निवार्यते इत्यर्थः मनोराज्यविजयात्किं भवतीत्यत आह

त्तिः=

पं॰दशीटी॰ जितेतस्मिन्निति जितेतस्मिंवृत्तिप्रत्यंमनस्तिवृत्तिमूकवत् एतत्त प॰दी॰

७१ दं वसिष्ठेनरामायपद्युधेरितं। यथामूकः सकलवाग्व्यापाररहि

71 तस्तिष्ठति एवंमनोपिसर्वव्यापाररहितोपितिष्ठत इत्यर्थः अव

त्तिकमनोऽवस्थानस्यप्रकृष्टार्थंचेप्रमाणमाह एतत्पदमिति

एतत्पदमियंदेशेत्यर्थः वासिष्ठश्लोकद्वयमुदाहरति दृश्य

मिति दृश्यपर्यासत्तित्तिवेधेन मनसोदृश्यमार्जनं संपन्नं चेत्तदुत्प

न्नं परमानिर्वाणनिर्वृत्तिः नेहनानास्ति किंचनेत्यादिश्रुत्याऽद्वि

तीयब्रह्माऽतिरिक्तजगदभावज्ञानेनमनसः सकाशात्दृश्यपरि

दि॰ मार्जनंसंपन्नंचेदितिहिनिर्वाणमोक्षरूपंनिष्पन्नमितिजानीया

दि दित्यर्थः अद्वैतशास्त्रमत्यर्थं विचारितंतथापरस्परं गुरुशिष्या

दिसंवादधाराचिरकालंप्रत्यापितंच एवंकृत्याकिंनिश्चितमित्या

रति

तत्राह संत्यक्तेति विचारितमलं ग्रास्त्रं चेरमुक्तोहितंमिथ्यनसंत्यक्त
बंधनान्मोनाहंते नास्यकत्तमंपदं सम्यक्परित्यक्तकामादिवा
सनान्मनस्तत्त्वं मंगादते ऽधिकः प्रत्यार्थो नास्तीति निश्चित
मित्यर्थः एवं निश्चितिकस्यापि चित्तस्य चित्तप्रारब्धकर्मणा विदे
पेसति तत्प्रतीकारोपायः कइत्यपेक्षायामाह विक्षेपइति वि
क्षेपेपि नैकदाचित्त्वीः कर्मणा भोगदाद्विकं पुनः समाहितासाम्या
दैः= त्तैर्वाभ्यासपाटवात् पारदर्शिनो वेदांतपारंगताइत्यर्थः
अत्रापि वासिष्ठवाक्यमुदाहरति दर्शनादर्शनेइति दर्शनादर्शीहि
त्वास्वयंकेवलरूपतः यास्तिष्ठति सतिब्रह्मनब्रह्मनब्रह्मवित्स्वयं
योब्रह्मजानामिनेजानामीति व्यवहारद्वयपरित्यज्य स्वयमद्वैत
चेतनरूपेणावतिष्ठते सः स्वयंब्रह्मैव नब्रह्मविदित्यर्थः सफ

जीवद्वै=

पं·दशी· तद्द्वैतविवेचनं उपसंहरति जीवन्मुक्तेरिति जीवन्मुक्तेः पराकाष्ठा प·दी·का

७२ भिन्नविवेचनात् लभ्यते सा च तोऽत्रेदमीशद्वैतात् विवेचितम् इहैव

इति द्वैतविवेकः समाप्तः अस्या उक्तप्रकारा जीवन्मुक्तेः परा

काष्ठा निरतिशया यापर्यवसानभूमिः जीवद्वैतस्य मनोमयप्रपंचस्य

प्रा= वर्जनात् परित्यागात् लभ्यते एतेऽतः कारणादिदं जीवन्मुक्तेः ईशद्वैतमीश

द्वैतादीश्वरसृष्टद्वैतात् विवेचितं विविच्य प्रदर्शितमित्यर्थः ४

ॐ नत्वा श्रीमा· महावाक्यविवेकस्य कुर्वे व्याख्या समासतः

मुमुक्षो मोक्षसाधनब्रह्मात्मैकत्वाऽपवर्गत्वसिद्ध्ये प्रसिद्धानां

चतुर्णां महावाक्यानाम् अर्थक्रमेण निरूपयन् परमकृपालुराचार्यः

आदौ तावत् ऐतरेयवरशाखकगतं प्रज्ञानं ब्रह्मेति महावाक्ये प्र कपे

ज्ञानशब्दस्यार्थमाह येनेक्षत इति येनेक्षतशृणोतीदं जिघ्रति

व्याकरोति च स्वाद्वस्वादु विजानातीति तत्प्रज्ञानमुदीरितं येन चक्षु
र्द्वारा निर्गतां ऽन्तःकरणावृत्त्युपहितचैतन्येनेदं दर्शनयोग्यं रू
पादिकं सर्वं पश्यति पुरुषः तथा श्रोत्रद्वारा निर्गतां ऽन्तःकर
णवृत्त्युपाधिकेन शब्दजातं शृणोति तथैव घ्राणद्वारा निर्गता
न्तःकरणवृत्त्युपहितेनोपाधिकेन येन गंधजातं जिघ्रति येन गति
क्रियावाग्येनेव व्याकरोति शब्दजातं व्याहरति येन रसनेंद्रियद्वारा
निर्गतान्तःकरणवृत्त्युपाधिकेन स्वाद्वस्वादु विजानाति श्रुत्युक्त स
मस्तशब्दः तथा चोक्तानुक्तैः सकलेंद्रियैः अंतःकरणादृत्तिभे
द्वैः= देश्चोपलक्षितयच्चैतन्यमस्ति तदेवात्र प्रज्ञानमित्युच्यत इत्यर्थः एतेनैवे
ति वा पश्यति इत्यादेः सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानी
त्यंतस्यावांतरवाक्यसंदर्भस्यार्थः संक्षिप्य दर्शितः प्रज्ञानशब्दस्या

र्भ

एवं

पं॰दशी॰टी॰ र्थमभिधाय ब्रह्मशब्दार्थमाह चतुर्मुखेति चतुर्मुखेंद्रदेवेषु मनुष्या प॰दी॰का

७३ 73

श्वगवादिषु चैतन्यमेकं ब्रह्मातः प्रज्ञानं ब्रह्म मय्यपि उत्तमेषु देवा
दिषु मध्यमेषु मनुष्येषु अधमेष्वश्वगवादिषु देहधारिषु आका
शादिषु भूतेषु जगज्जन्मादिहेतुभूतं यदेकं चैतन्यमस्ति तद्ब्रह्मेत्य
र्थः अनेनैव एष ब्रह्मैष इन्द्र इत्यादेः प्रज्ञामात्रमिति इत्यंतस्यावांतरवाक्य
स्यार्थः सार्त्विप्रदर्शितः इत्थं पदार्थमभिधाय वाक्यार्थमाह
अत इति यत्तं सर्वत्र अवस्थितं प्रज्ञानं ब्रह्म अतो मय्यपि अवस्थितं प्रज्ञा
नं ब्रह्मैव प्रज्ञानत्वाविशेषादित्यर्थः एवं ऋग्वेदगतमहा
वाक्यार्थं निरूप्य यजुःशाखास्थं बृहदारण्यकोपनिषद्गतस्या

स्या ऽहं ब्रह्मास्मीति महावाक्यार्थं विवक्षुः तत्राहंशब्दस्यार्थमाह स्वा मा:

ह परिपूर्ण इति परिपूर्णः परात्मास्मिन् देहे विद्याधिकारिणि

बुद्ध्यादिसाक्षितया स्थित्वा स्फुरन्नहमितीयते परिपूर्णः स्वभावतो
देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्नः परमात्मा स्वस्मिन् मायाकल्पितज
गति विद्याधिकारिणि शमादिसाधनसंपन्नत्वेन विद्यासंपादन
योग्येऽस्मिन् स्ववर्णाश्रमस्थानवर्तिदेहे मनुष्यादिशरीरे बुद्ध्यु
पलक्षितस्य सूक्ष्मशरीरस्य साक्षितयाऽविकारत्वेनात्मकया त
स्थित्वाऽवस्थाय स्फुरन् प्रकाशमानोऽहमितीयते तद्द्वारायाऽहं
पदेनोच्यत इत्यर्थः ब्रह्मशब्दार्थमाह स्वत इति स्वतः पूर्णः
परमात्मा ब्रह्मपदेन वर्णितः अस्मीत्यैक्यपरामर्शनेन ब्रह्मैव
अस्म्यहं स्वतः परिपूर्णः स्वभावतो देशकालावच्छिन्नः पूर्वोक्तः पर घ
मात्माऽत्रास्मिन् महावाक्ये ब्रह्मशब्देन ब्रह्मेत्यनेन पदेन वर्णितः
लक्षणयोक्त इत्यर्थः एतद्वाक्यगतेनास्मीति पदेन पदद्वयसामा

पं॰दे॰वी॰टी॰ नाधिकरणत्वं तस्यं जीवब्रह्मणोरैक्यं प्रतिपादयन्नित्याह भूमसमीति प॰दी॰का

७४ फलितमाह तेनेति इदानीं छान्दोग्यवाक्ये तत्त्वमस्यादिवाक्ये सीति म॰

74 वाक्यस्याधिकारिणां नाम तत्पदलक्ष्यार्थमाह एकमेवेति सदेव वे॰

व सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति वाक्येन स्पष्टः । एकमे

वा वाद्वितीयं तु नामरूपविवर्जितं स्पष्टः । प्रागुत्पत्तेस्तु तद्ध्रुवं तदि

तीयेति प्रागुत्पत्तेरिदमेव ब्रह्म नामरूपरहितं यत्सत्तत्

प्रतिपादितमस्य तत्कालेनापि नाशः पुनरावृत्तिः कालमापि तदाह

कत्वविचारहृष्टाः तथात्वं नादीति पदेन प्रतिलक्ष्यत इत्यर्थः

त्वंपदलक्ष्यार्थमाह श्रोत्रादिति श्रोत्रः श्रवणाच्चक्षुषानेत्रवा

वचार्थप्रतिपन्नः देहेन्द्रियाणीति देहेन्द्रियादयस्तु स्थूला

दिशरीरत्रयस्यादिः तथा ताद्विलक्षणं सत वक्तुं तत्त्वंपदेरि

तत्कसो

लूः

ति वाक्यगतत्वमिति पदेन त्वद्वितमित्यर्थः एतद्वाक्यस्थेनाऽ
सि इति पदेन तत्त्वं तत्त्वंपदयोः सामानाकरण्यलब्धपदार्थद्वयैक्यं शि
ष्यं प्रति प्रत्याय्यत इत्याह एकत्वेति सिद्धमर्थमाह तदैक्यमि
ति तयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैक्यप्रमाणासिद्धमेकत्वमनुसंधत्तांमुमु
क्षुरित्यर्थः क्रमप्राप्तस्याथर्ववेदगतस्याऽयमात्मा ब्रह्मेति
वाक्यस्यार्थं विविक्षुः स्वप्रकाशापरोक्षत्वं स्वयंप्रकाशत्वेनाप
त्वं = रोक्ष[illegible]मतमस्मि मत्कार्हस्त्यादिवन्नित्यपरोक्षं त्वं घटादिवद्दृश्य
त्वेन व्यावर्तयितुं विशेषणद्वयमिति बोद्धव्यं देहादिष्वात्म
शब्दप्रयोगदर्शनात् कथमात्मशब्देनाकिंचिकृत्तत्त्वमित्यपेक्षा
यामाह अहंकारादीति स्वप्रकाशापरोक्षतयाऽस्मि इत्युक्तितो
मतं अहंकारादिदेहान्तानां प्रत्यगात्मेति गीयते अहंकारः

क्षू

आदिर्यस्यआहंकारश्चमारामनइंद्रियदेहसंघातस्यमोहंका

रादिःतथादेहांतरीयस्यउक्तसंघातस्यसदेहांतःआहंकारादि

श्चासौदेहांतश्चेतियथातस्मात् प्रत्यगधिष्ठानतयासाक्षितया

चकाशमानआत्मेतिगीयतेऽस्मिन् वाक्यइत्यर्थः आत्मशब्दादि

ष्वपिब्रह्मशब्दस्यप्रयोगप्रदर्शनातथ्यावर्तनायात्रापिविवक्षित

मर्थमाह दृश्यमानस्येति दृश्यमानस्यसर्वस्यजगतस्तत्त्वमा

र्यते ब्रह्मशब्देनतद्ब्रह्मस्वप्रकाशात्मरूपकं दृश्यत्वेन

मिथ्याभूतस्यसर्वस्याकाशादेर्जगतस्तत्त्वमधिष्ठानतयातद

बाधानधिष्ठेनपारमार्थिकंसच्चिदानंदतदंघद्रूपमस्तितद्ब्र

ह्मशब्देनैवपतिकथ्यतइत्यर्थः वाक्यार्थमाह तद्ब्रह्मेति य

दुक्तलक्षणंब्रह्मस्वप्रकाशात्मरूपस्यरूपमस्यतत्त्वप्रका

पं. दयारी- शात्मक्रूपकंसल्पेत्यर्थः ३ [illegible] महावाक्यविवेक व्याख्या समाप्ता
॥ ॥धे॥शुभमस्तु

संवत्त १८८६ श्रावणशाञविषे २५ शुक्रवारे समाप्तम्

ला लि॰ पुरोहितमाधराम मुजमलिखारी मंदिर श्रीरघुनाथजी
पुस्तकालय जम्मूस्टेट्

इति पंचदशीटीका
पददीपिका समाप्तं
नं. ५७